

סימן יג

הגדרת הנץ החמה

א. ביאור המילה "הנץ" לפי השיטות השונות

שתי השיטות העיקריות בהבנת הנץ החמה

לעיל (עמ' תלט ואילך) התבאר שלדעת ר' יהודה והאמוראים שנוקטים באופן עקרוני כשיטתו, הזריחה והנץ החמה הוא תהליך שמתחיל בשעה שהחמה מתחילה להיכנס בעובי הרקיע, כחמישים דקות לפני התגלותה בעולם, ומסתיים לאחר זמן של כדי הילוך ד' מילין, בשעה שהחמה כבר נמצאת ברקיע ומאירה אור בזהק שאין בו אדמימות אחר שבקעה את עובי הרקיע. ומדברי רש"י והר"ח נראה שכך הם נקטו להלכה. והתבאר עוד (עמ' תמח ואילך) שלדעת הרמב"ם הנץ החמה מתחיל מאוחר יותר, בזמן היראות הגלגל מעל האופק, והוא מסתיים עם גמר עליית השמש מעל קו האופק. ומשך זמן זה הוא קצר מאוד ונמשך מעט יותר משתי דקות. והרמב"ם אינו פוסק כר' יהודה. והובאו דברי רב שר שלום גאון שביאר שהנץ החמה הוא בזמן שהעולם מאדים והחמה "מבקשת" לגלות פניה, והתבאר שהכוונה לתחילת התהליך הנ"ל. ולדעת הרמב"ם הנץ החמה הוא בזמן מאוחר יותר, כשהחמה מגלה פניה בפועל.

לפי רב שר שלום גאון ההנצה מתייחסת לעלים ולא לפרי

ובאמת מדברי רב שר שלום גאון מתבאר שפירש את ההנצה בפסוקים שהביא: "ויצץ ציץ" (במדבר יז, כג) ו"הנצו הרמונים" (ש"ה"ש ז, ג), כמתייחסת לעלים ולא לפרח עצמו שמתפתח וחונט ונעשה אחר כך פרי. וכן רס"ג (במדבר שם) פירש:

1. ולהלן יתבאר שיש הבדל בין שיטת רב שר שלום לשיטת רש"י והר"ח, שלפי רב שר שלום הנץ מסתיים בהתאדמות העולם, לפני התגלות גלגל השמש.

"פרח – הוציא עלים"². ולפי פירוש זה אפשר להבין שגם ויצץ ציץ מתייחס לעלים. וגם הרמב"ם (פיהמ"ש כלאים פ"ו מ"ט) פירש על דברי המשנה "הפרח היוצא מן העריס", וכתב: "הפרח היוצא – ראש הענף הצומח". וכן פירש (שביעית פ"ז מ"ה) וז"ל: "לולב הוא ראש הענף הפורח", עכ"ל. וכן המשמעות השכיחה היום למושג ניצן היא החלק בצמח שמתחיל להוציא עלים ולא דווקא פרחים ופירות. וכן הביטוי "ציץ" שמוזכר בפסוק שאותו מתרגם אונקלוס כנץ, הוא כמו הביטוי ציץ השדה בפסוקים (ישעיה מ, ו-ז): "כל הבשר חציר וכל חסדו כציץ השדה. [ז] יבש חציר נבל ציץ", וכן (תהלים קג, טו): "אנוש כחציר ימיו כציץ השדה כן יציץ". ומשמעותם הפשוטה בפסוק היא העשבים העולים בשדה ומציצים מעל פני הקרקע כמו החציר. ואין המדובר על פרחים ופירות.

כך נראה גם מהקשר הפסוק הנצו הרימונים

ואכן, בפסוקים (שיה"ש ז, יב-ג): "לכה דודי נצא השדה נלינה בכפרים. [ג] נשכימה לכרמים נראה אם פריחה הגפן פתח הסמדר הנצו הרמונים", פריחת הגפנים והנצת הרימונים מוזכרות בחדא מחתא. וכידוע, הרימונים אינם מוציאים פרחים אלא בשלב יותר מאוחר מפריחת הגפנים (הגפנים פורחות בתחילת האביב והרימונים לאחר מכן). כך שלא היתה לרעיה ולדוד אפשרות לצאת לכרמים ולבדוק אם כל אלה קרו בו זמנית. ועל כרחך מדובר על הבלבוב והוצאת העלים של הרימון, וזה אכן קורה יחד עם פריחת הגפן. וזה הבסיס לפירושו של רב שר שלום גאון שפירש את ההנצה כמתייחסת לעלים ולא לחנטת הפרי. ואמנם בהמשך הפסוק מוזכר גם הסמדר, ורש"י (שם; וכן שם ז, יג) פירש שסמדר היינו כשהפרח נופל והענבים ניכרים. ולפי דבריו יש הכרח לומר שמדובר על תהליכים שמתרחשים בתקופות שונות בשנה. ואולם הראב"ע (שם ב, יג) פירש שסמדר היינו "כשיצא ציץ הגפן". ולכאורה מסתבר כמותו שהדוד והרעיה יודעים באיזה חודש הם נמצאים ואיזו מציאות של פריחה יכולה לקרות בחודש זה, ואיזו פריחה אינה אפשרית כלל באותו זמן.

2. במקור הערבי כתוב: אכרגת פרועה ונוורת נוארא. ונראה שרס"ג עצמו הבין שאלו הם שני שלבים שונים: הוצאת העלים ואחר כך הוצאת הפרחים. ולעומת זאת נראה שר שלום גאון הבין שלא היה כאן תהליך בכמה שלבים אלא המטה ("ביקש ל") הוציא עלים והם אכן יצאו והציצו. וגם ברש"י דלהלן מבואר שהיו שלבים שונים כרס"ג, אלא שהוא נחלק על רס"ג במהותם של השלבים הללו. לרס"ג מדובר על הוצאת עלים ואחר כך פרחים, ולרש"י מדובר על הוצאת פרחים ואחר כך חנטת הפרי.

לפי פירוש זה יוצא שהנץ אינו מתייחס לשמש עצמה אלא לקרניה ואורה

ולפי פירוש זה יוצא שהנצת הרימונים אינה הנצתם של הרימונים עצמם, אלא הרימונים הם אלה שפועלים את ההנצה, והם "מבקשים להוציא עליהם", והעלים הללו הם אלה שמניצים, והם מעין שלוחה של הרימון לגילוי פניו. ולפי זה ההקבלה להנץ החמה היא שהחמה גם היא "מבקשת להראות פניה" ולשם כך היא שולחת ניצן ראשוני שמהווה מעין שלוחה של החמה לגילוי פניה. ותחילת היראות פניה היינו תחילת התהליך שבו היא מראה את פניה, שבו היא קודם לכן מאדימה את העולם. ולפי זה משמעות הנץ החמה היינו ההנצה שפועלת החמה³.

הרמב"ם הבין שההנצה מתייחסת לפרי עצמו ולשמש עצמה

אמנם הרמב"ם הבין שההנצה היא חנטת פרי הרמון עצמו, וגם הציץ שיצא הוא חנטת פרי השקדים. וכן פירש רש"י (במדבר שם): "ויצא פרח – כמשמעו. ציץ – הוא חנטת הפרי כשהפרח נופל", עכ"ל. ולפי זה גם הנץ החמה היינו הנצת החמה עצמה, דהיינו שהיא עצמה מתגלה⁴. ולכן צריך שגלגל החמה עצמו יתגלה ולא מספיק שרק יבלבו קרניו ויאדים המזרח מחמת קרני אורו. ולהבנה זאת גם הפירוש בפסוק הנצו הרימונים אינו חייב להתפרש במשמעות חד זמנית, אלא הרעיה אינה יודעת אם כבר פרחו הגפן או שאולי גם כבר הנצו הרימונים⁵.

3. פועל יוצא ולא פועל עומד, בלשון הראשונים (עיין ראב"ע בראשית יב, ח, שמות בפירוש הארוך א, ז; רד"ק יהושע א, ח; ובעוד מקומות לרוב), והיינו כמו ההבדל בין "בני ישראל פרו וישרצו" (שמות א, ז), שהם עצמם שרצו (השריצה "עומדת" בישראל), ובין "ישרצו המים" (בראשית א, כ), שהמים גרמו את שריצת השרצים (השריצה "יוצאת" מהמים אל דבר אחר). ולפי האפשרות הזאת הנץ החמה דומה לישרצו המים, שהחמה פועלת את פעולת ההנצה, אבל לא היא זו שמניצה בעצמה. ולפי זה גם נראה שצריך לומר בדווקא "הנץ החמה" ולא "נץ החמה", כי מדובר על פעולת ההנצה של החמה.

4. ולפי זה נראה שאפשר גם לומר "נץ החמה" והה' המוזכרת לפני המילה נץ יכולה להיות ה' הידיעה ולא ה' הפועל, כמו המלך המשפט שיש ה' הידיעה במילה הראשונה למרות שמספיק היידוע של המילה השניה, והמשמעות היא ניצתה של החמה עצמה ולא פעולת הנצתה את ניצתה. ובאמת מצינו לשון כזאת בדברי הראשונים: בעל המאור (ברכות ב' ע"א ד"ה תניא רבי) ובהשגות על בעלי הנפש לראב"ד (מהד' בוק', שער תיקון הוסתות סי' א' אות ג) ורבינו בחיי (מהד' מישור, בראשית ב, ג) והמהר"ל (שו"ת סי' קנז אות ז) ועוד. ובלשון האחרונים שכח טובא הביטוי נץ החמה, והוא בהכרח כפירוש השני.

5. רש"י (שה"ש שם) כתב שהנצו הרימונים היינו "כשהם גמורים והנץ שסביבותיהן נופל, הנצו נופל נצו", והוא פועל הופכי כמו לשרש וכד'. וראה עוד בדבריו (ברכות לו ע"ב ד"ה חייבים).

לפי רב שר שלום גאון מדובר רק על האדמת העולם ולא על המשך התהליך

ומלשונו של רב שר שלום גאון נראה שהנך אינו מתפרש במשמעות הכוללת מזמן האדמת העולם ועד גמר יציאת השמש וטפטופה בראשי ההרים, אלא הוא הבין שהנך החמה היינו רק האדמת העולם. כי אם הוא היה סבור שהנך החמה כולל את כל התהליך הוא היה צריך לומר זאת, ולציין שהאדמת העולם היא רק תחילת הנך, ואילו סופו הוא כשהשמש מטפטפת בראשי ההרים. ולכן נראה שהוא הבין שמדובר רק על האדמת העולם, אף שגם בדעתו אפשר להבין שמדובר על תהליך שנמשך זמן מה ואין הכרח שמדובר על הרגע הראשון שמאדים העולם.

ר' יהודה הבין בהכרח שהנך מתייחס לשמש עצמה

ובדעת ר' יהודה כפי שהתבאר בדבריו יש הכרח לומר שהבין דווקא כמו שהתבאר בדברי הרמב"ם, שהנך החמה מתייחס לשמש עצמה. וכן יש לומר בדעת רש"י והר"ח. דעל כרחך אם הנך החמה כולל את כל הזמן שאחרי התגלות גלגל השמש, עד שמתחזק אורה בעולם, יש הכרח להבין שהנך החמה מתייחס להתגלות השמש עצמה ויציאתה מעובי הרקיע. אמנם בעוד שלפי ר' יהודה, וכן לפי רש"י והר"ח, מדובר על כל התהליך של בקיעת השמש את עובי הרקיע, הרמב"ם הבין שמדובר רק על התגלות השמש מתחת לקו האופק אל מעל קו האופק.

ב. ביאורי הראשונים לדין שמצוות היום מתחילות עם הנך החמה אינם מתאימים להגדרה שהתבארה על פי דברי הירושלמי

רש"י פירש לשיטתו את הטעם שמצוות היום מתחילות בהנך החמה וכן נראה שנקט רב שר שלום

ועוד התבאר (עמ' תיב) בדעת הרמב"ם שנקט בפשיטות שהיום מתחיל מעמוד השחר ולא מהנך החמה ומסתיים בצאת הכוכבים ולא בשקיעה. ונראה שמסיבה זו הבין הרמב"ם שבהכרח המשמעות הרגילה של הנך החמה במקומות שונים

ולפי פירוש זה נראה שאין קשר בין פסוק זה ובין הנך החמה. ואולם שאר המפרשים לא פירשו כן.

בש"ס היינו התגלות גלגל השמש על פני הארץ בלבד, ולא כפי שיוצא לפי ר' יהודה שהוא רק לאחר שהחמה כבר זורחת בראשי ההרים. והיינו משום שדברי ר' יהודה אינם מקובלים להלכה, וכפי שהתבאר במקום אחר (ט"ח שבת ח"א עמ' תקמא) שבעניין צאת הכוכבים פסק הרמב"ם כברייתא (שבת לה ע"ב) שתלתה זאת בשלושה כוכבים, וכתב שהדבר מתרחש כעשרים דקות אחרי שקיעת החמה, וכפי שהתבאר גם לעיל (עמ' תכג) שדברי ר' יהודה מתאימים להבנתם של חכמי ישראל שבלילה החמה מהלכת מעל לרקייע, ואילו לפי מסקנת רבי, הבנה זו במהלך השמש לא התקבלה, וממילא גם דברי ר' יהודה לא התקבלו להלכה, כמבואר שם.

ובאמת במשנה (מגילה כ' ע"א) נאמר שאפשר למול ולקרוא מגילה ולטבול ולהזות רק משתנץ החמה. וכיון שמעיקר הדין היום מתחיל בזמן עמוד השחר, צריך להבין מדוע בכל זאת יש להמתין עד הנץ החמה. וכתב על זה רש"י (ד"ה עד): "עד שיצא מספק לילה", עכ"ל. ולפי הסבר זה מסתבר לומר שהנץ החמה היינו משהאיר פני כל המזרח, שאז ודאי יוצאים מספק לילה, כמבואר בעניין שחיטת התמיד (יומא כח ע"ב). ובאמת מסתבר שרש"י אזיל בזה לשיטתו כפי שהתבארה לעיל (עמ' תמד), שהנץ החמה מתחיל זמן יחסית קצר אחרי עמוד השחר. וכן נראה שהדבר מתאים לשיטת רב שר שלום גאון, שהנץ החמה הוא כבר בזמן שהעולם מאדים. דבשעה זו ודאי שאין להסתפק בין יום ללילה. ועל כל פנים לפי הסבר זה לכאורה אין שום טעם והגיון להצריך להמתין עוד כמחצית השעה אחרי שמתגלה גלגל השמש על פני הארץ, עד שהחמה תהיה על ראשי ההרים. והגדרת הנץ החמה הכי מאוחרת שאפשר להבין כמתאימה להמתנה כזאת היא התגלות גלגל השמש על פני הארץ. ולכן נראה שלפי הסבר זה סתם הנץ החמה אינו כמשמעותו אליבא דר' יהודה וכפי שהתבאר בדעתו. דאמנם גם לר' יהודה התהליך של הנץ החמה מתחיל זמן רב לפני התגלות גלגל החמה, אך מדבריו בתוספתא הנ"ל (ברכות פ"א ה"ד, ה"ד לעיל עמ' תל) נראה שהזמן הקובע לעניין קריאת שמע ותפילה הוא סוף התהליך, כחצי שעה אחרי התגלות הגלגל. וכך משמע גם ממה שאמר (פסחים צד ע"א, ה"ד לעיל עמ' שצב) שמעמוד השחר עד הנץ החמה הוא כדי הילוך ד' מילין, הרי שסתם הנץ החמה הוא סוף התהליך.

הרמב"ן נקט שרצו לקבוע "דבר שהוא ברור לכל" ובהכרח הכוונה לזמן שאין להסתפק מתי הוא

אמנם הרמב"ן (מלחמות, ברכות ב' ע"ב) נימק באופן אחר את הסיבה לכך שצריך להמתין עד הנץ החמה, וז"ל: "מיהו ודאי משעלה עמוד השחר יום הוא לכל דינין

תעט

שבתורה, ומפני שאין זמנו ידוע לכל אמרו במילה וטבילה והזאה דבעי ספירה ביום מהנץ החמה, דבר שהוא ברור לכל, עכ"ל. ובדעת הרמב"ן היה מקום לדון אם כוונתו לומר שרצו לקבוע גדר ברור שאין להסתפק מתי הוא מתקיים או שכוונתו לומר שרצו לקבוע זמן וודאי שאין להסתפק בו שכבר הסתיים הלילה והתחיל היום. ולכאורה נראה שיש הכרח לנקוט דווקא כאפשרות הראשונה. דלפי האפשרות השניה קשה מדוע לא קבעו את השיעור בכל המצוות כבר מהזמן של הארת פני כל המזרח, שאז גם ביום המעונן אין להסתפק שמא הוא לילה, וכמו שקבעו בתמיד של שחר. ואמנם הרמב"ן מתייחס לזה להדיא וכותב שבכל המצוות האחרות "אם הקדים באלו פסל, והמאחר אינו מפסיד כלום, שאין הקדמתן מצוה וזמנן כל היום. ולענין תמיד במקדש דכתיב (במדבר כח, ד) 'בקר', קבעו האיר המזרח שקדמתן מצוה", עכ"ל. דהיינו, שבשחיטת התמיד מפסידים אם מאחרים, ולכן הקדימו כמה שאפשר. אבל עדיין לא מובן מדוע אליבא דאמת הצריכו חכמים להמתין עם קיום המצווה עד שעה יותר מאוחרת, שהרי ודאי שכבר אין להסתפק בשעה כזאת שמא עדיין לילה. ועל כרחנו צריך לומר כאפשרות הראשונה, שחכמים רצו לקבוע זמן שיהיה מוגדר לכל, ולא יהיה מקום להסתפק מתי בדיוק הוא מתקיים. ולכן לא קבעו את השיעור של הארת פני המזרח, משום שגם שיעור זה אינו "דבר שהוא ברור לכל", דזהו שיעור שמשנתנה מהארת פני המזרח להארת כל פני המזרח, וקשה להגדיר במדויק באיזה רגע בדיוק הוא קורה. ולכן אפשר להבין שחכמים קבעו את הנץ החמה שהוא זמן מוגדר, וכך מתאפשרת הגדרה על פי "דבר שהוא ברור לכל". ואת ההשתתות הזאת עד הנץ החמה לא הצריכו בשחיטת התמיד, משום שרצו להקדים את קיום מצוותה עד כמה שאפשר.

לכאורה קשה ליישב נימוק זה עם ההגדרה של חמה מטפטפת על ראשי ההרים

ואולם הרמב"ן נקט (מלחמות שם ע"א) כשיטת הירושלמי שהגדרת הנץ החמה היא "כדי שתהא החמה מטפטפת על ראשי ההרים". ואם נפרש בדעתו שהכוונה היא כפי שהתבאר לעיל (עמ' תמב) בדברי הירושלמי אליבא דר' יהודה, לכאורה יצא שיעור שגם הוא אינו מוגדר במדויק. דאם נאמר שכל המקומות שבהם האופק המזרחי הוא מישורי יצטרכו לחשב את הזמן על פי עליית השמש במקומות שיש בהם הרים, שוב נצטרך לחזור לדבר "שאינו ברור לכל". דכבר אין זה גדר ברור ומדויק יותר מההגדרה של האיר פני המזרח או מהאדמת העולם שאין זה "דבר שהוא ברור לכל". ולכאורה יש הכרח לומר לפי זה שכאשר החמה מטפטפת על

ראשי ההרים, כולם יכולים לדעת בבירור שהתחיל היום בכל אותם מקומות שבאופק המזרחי שלהם יש הרים. אבל במקום שבו אין הרים באופק המזרחי, והשמש זורחת על הארץ במישור, יהיה זמן הנץ מתחיל כבר בזמן התגלות השמש מעל מישור הארץ. דרך אם נאמר כך, יצא שהשיעור הוא מוגדר ומדויק ואינו נתון לשיעורים שונים. אמנם לפי זה יוצא לכאורה קצת דוחק בשיטת הרמב"ן, דלא ברור אפוא מדוע נקטו דווקא את השיעור המתאים למקום שבו יש באופק המזרחי הרים. דבשלמא אם בכל המקומות היו צריכים לנהוג על פי אופק כזה, יש להבין שנקטו שיעור המתאים לכולם. אבל השתא דאתינן להכי שבהכרח הדבר צריך להשתנות מאופק לאופק, לא מובן מדוע נקטו בפשיטות שיעור שמתאים רק לאופק מסוג אחד. ואמנם לעיל (עמ' תמא) התבאר שניתן להגדיר מצב זה באופן נוסף, לפי צבעה של החמה שמתחזק ומתבהר, אבל ההתבהרות הזו היא הדרגתית, ולא ניתן לומר שהיא "דבר שהוא ברור לכל". וצריך לומר לפי הרמב"ן שנקטו כך, כיון שזהו שיעור מחודש יותר (ואולי גם בגלל שר' יונה היה ריש מתיבתא בטבריה שבה האופק המזרחי הוא אכן הררי, וכן במקומות נוספים בגליל, שבו היה עיקר היישוב היהודי בזמנם), אבל אכתי לכאורה יש בזה דוחק גדול.

הרא"ש נימק שקבעו זמן שאין בו חשיכה כלל וגם לפי זה נראה שמספיק שהשמש מעל האופק

והרא"ש (ברכות פ"א ס"ט ט) כתב טעם אחר לכך שאין לקיים את המצוות הנעשות ביום אלא רק מהנץ החמה, אע"פ שכבר מעמוד השחר הוא יום. וז"ל: "ואף על פי שהוא חשוב יום לכל אותן שמצותן ביום, כדאיתא [במגילה כ"ע"א] וכולן שעשאן משעלה עמוד השחר יצא, מכל מקום לכתחלה אין לעשותה משום דנראה כלילה", עכ"ל. ולכאורה לפי נימוק זה היה אפשר להסתפק בזמן שבו יאדים העולם או שיאדימו כל פני המזרח, שאז כבר אין לטעות ולהחליף בין יום ללילה. אמנם בדעתו ניתן לומר שהצורך בהשתהות עד הנץ החמה אינו משום החשש שלא יבחינו נכון ויחשבו שהוא יום ויטעו, אלא עצם זה שיש עדיין חשיכה בעולם, הרי זה נראה כלילה. ולכן זמן זה "בלשון העולם נקרא לילה לפי שלא האיר היום". ועצם זה שהזמן הזה עדיין נראה כלילה, אע"פ שלא סבורים להחליף את הזמן הזה בלילה, גרם לחכמים לקבוע שמצוות היום לא תיעשנה בזמן זה. ולכן יש צורך להמתין לזמן שבו השמש תצא על הארץ, שהוא בוודאי אינו נראה כלילה. אמנם לפי הגדרה זו נראה שלא אמור להיות צורך להמתין ולחכות עד שהשמש תיראה בראשי ההרים. דמצד הארת העולם הוא כבר מואר היטב במידה

דומה בין אם האופק הוא מישורי ובין אם האופק הוא הררי. ואולי משום כך לא הביא הרא"ש את הגדרת הירושלמי שתהא החמה מטפטפת בראשי ההרים.

ג. הבנה אחרת בטפטוף על ראשי ההרים, וקביעת זמן הנץ במקום הסמוך להרים על פי הבנה זו

הבנה אחרת בהגדרת "מטפטפת": ראשי ההרים אמורים להיות מוארים אבל גלגל החמה אינו צריך להיראות

אמנם ניתן להבין את משמעות דברי האמורא ר' יונה בירושלמי שהחמה מטפטפת על ראשי ההרים, שלא כפי שהתבאר בדעת ר' יהודה, וניתן להתאים את הזמן הזה לזמן שהתבאר בדעת הרמב"ם. דבאמת אין הכרח לקשר בין דברי ר' יונה ובין מה שהביא הירושלמי קודם לכן את התוספתא בשם ר' יהודה. דייתכן שהזמן שבו "החמה מטפטפת על ראשי ההרים" מוקדם מהזמן שבו החמה עצמה נראית בראשי ההרים. ויש מקום לבאר את גדר הזמן הזה בדרך אחרת מכפי שהתבאר לעיל. ניתן לומר שהירושלמי הניח כדבר פשוט שכאשר החמה זורחת בקו האופק אבל היא מוסתרת בגלל ההרים, לא שייך להגדיר את הנץ החמה על פי זריחתה על ראשי ההרים, וכפי שהתבארו הנימוקים לכך לעיל (עמ' תל). ולכן ברור שהזריחה היא על פי הזמן שבו השמש באמת יצאה על הארץ במובן הפשוט. וברור שזמן יציאתה על הארץ איננו זהה לזמן יציאתה על ראשי ההרים, דאף שאותם אנשים שגרים מערבית להרים אינם רואים את השמש אלא מאוחר יותר מהזמן שבו היא יצאה על הארץ, סוף סוף ברור שהיציאה של השמש על הארץ מזרחית להרים היא בזמן מוקדם יותר. ואמנם אם מגדירים את הזמן הזה לפי יציאתה על הארץ, לא יוכלו תושבי המקומות שהרים סביב להם לראות את זריחת החמה. ועל זה מחדש הירושלמי שאם רואים "טפטוף" של קרני השמש על ההרים, הדבר מלמד שהחמה יצאה על הארץ בקו האופק שמאחורי ההרים. וטפטוף זה הוא כמו טפטוף הגשם, שנוחת על הקרקע טיפין טיפין. וגם בנידון דידן קרני השמש מפציעות ומאירות מעט מעט על ראשי ההרים. והחמה עצמה איננה נראית, אבל קרניה נראות ומתפשטות עוד ועוד על ראשי ההרים⁶.

6. ונראה שמבחינת דקדוק הלשון הטפטוף יכול להתייחס לחמה עצמה שמטפטפת את קרניה, וכמו שמצינו בריכה שמטפטפת מים (מו"ק ד' ע"א), וכמו נר שמטפטף שמן (אבל רבתי א, ד), גג

התאמת ההבנה הזו למה שקורה במציאות

ואכן, אם מתבוננים באופק המזרחי כשיש הרים המסתירים את זריחת השמש, אפשר לראות בבירור שבזמן הנץ החמה מתחדשת הארה בוקת מאוד בצבע כתום על ראשי ההרים. דבאמת כבר כארבעים דקות לפני הנץ החמה, ההארה שבאופק המזרחי מקבלת גוון צהוב שהוא גוון שונה מגוון ההארה הכללית הקיימת בכל פני השמים. דגוון ההארה הכללית הוא בצבעה של האטמוספירה, דהיינו צבע כחול בהיר שהולך ונעשה יותר ויותר בהיר, ואילו באופק המזרחי רואים בבירור את הצבע הצהוב שהולך ומתחזק ומתפשט. אמנם בזמן הנץ החמה (דהיינו בזמן שהיו רואים את החמה אלמלא ההרים המסתירים) לא רק שרואים התחזקות של הצבע הצהוב הזה, אלא שרואים מעל מקום הזריחה שהצבע הכתום נעשה בוקת יותר ויותר כמו בעירת אש. וצבע זה הולך ומתחזק ומתעצם כמה דקות עד שלבסוף נראה גלגל החמה בוקע את גובה ההרים. וחדוש הירושלמי הוא שאין צורך לראות את החמה עצמה זורחת מעל ראשי ההרים, דזה מאוחר בכמה דקות, ולפעמים נמשך אפילו יותר מעשרים דקות עד שהחמה מתגלית. אבל כשרואים את ההארה של השמש מטפטפת על ראשי ההרים, אפשר לקבוע שמעבר להרים עלתה השמש מעל הארץ.

בדעת הרמב"ם נראה שזמן הנץ החמה אינו תלוי בגובה ההרים באופק המזרחי

ובאמת נראה שלפי דעת הרמב"ם זמן הנץ החמה הוא קבוע ואינו משתנה ממקום למקום לפי גובה ההרים. דהא הוא קבע את עמוד השחר בדקות מדויקות לפני הנץ החמה ולא הבדיל בין מקום שהאופק המזרחי שלו הוא מישורי, ובין מקום שבו השמש תזרח גבוה יותר, שאז משך הזמן יהיה גדול יותר. וכן כשקבע את זמן ההילוך של 15 מילין מהנץ החמה ועד אחרי חצות לעניין דרך רחוקה, הוא לא התנה זאת בדווקא במקום שבו האופק הוא מישורי, אף שיכול להיות הבדל

שמטפטף מי גשמים (רש"י ב"ב ו' ע"א ד"ה הכי) ועוד, דכל הנך (הבריכה והנר והגג) אינם אלה שמטפטפים בעצמם אלא יוצאים מהם מים או שמן שמטפטפים (הפועל יוצא ואינו עומד, עיין לעיל עמ' תעז). אולם ייתכן לפרש שקרני החמה קרויות על שם החמה, וכמו שמצינו כדי שלא תיפול חמה על המת ועל האוכלין (עירובין מד ע"א), סוכה שחמתה מרובה מצילתה (סוכה ב' ע"א), הגיע חמה למרגלותיו של ר' אליעזר (שם כז ע"ב), הניחה בחמה ויצאה והזיקה (ב"ק נה ע"ב), ועוד רבים. ולפי זה החמה היא זו שמטפטפת בראשי ההרים (אלא שאין זו החמה עצמה אלא קרני אורה).

של שיעור מיל בין מקום כזה ובין מקום שהאופק המזרחי שלו הוא הררי⁷. דעליית השמש על פני הארץ מצד עצמה איננה מותנית באופק ובהרים כי גם כשיש הרים במזרח, היא עולה מאחריהם, אף שעלייתה אינה נראית באותה שעה.

הבנת דברי ר' יהודה לפי אפשרות זאת

ואם ננקוט את הדרך הזו, ונפרש ש"מטפטפת" הוא תיאור ליציאת הגלגל במישור, ולא תיאור למיקום הגלגל כמחצית השעה אחרי יציאתו, יצא שלשון זו אינה מהווה מקור לשיטת ר' יהודה. דיצא שההגדרה של ר' יהודה בתחילת היום דומה למה שהבינו ר"ת וסיעתו בסוף היום בעניין השקיעה, ומהותה אינה הטפטוף אלא התחזקות הארה. דכשם שהם הבינו שהשקיעה מתחילה בשלב שבו אור החמה מתחיל להתכהות, ומשום שסברו שאז היא מתחילה לבקוע את עובי הרקיע, והתכהות זו היא התוצאה של הבקיעה וההליכה בתוך עובי הרקיע, כך יש להבין את הגדרתו של ר' יהודה בתחילת היום בסיומה של הזריחה, שגם היא נחשבת כמסתיימת אחרי שאורה מפסיק להיות כהה וחוזר להיות בהיר בשחקים. ולפי זה אין צורך בהגדרת "מטפטפת על ראשי ההרים" כדי לבאר מהו השיעור שבו מסתיימת הזריחה לר' יהודה, וההגדרה הזו לא נאמרה לשיטתו. דאופן זריחתה על ראשי ההרים הוא אינו המגדיר של הנץ החמה לפי זה, אלא המגדיר הוא עצם זה שאורה מפסיק להתכהות, בין אם היא זורחת במישור ובין אם היא זורחת על ההרים. ור' יהודה הזכיר את זה שהחמה כבר נראתה על ראשי ההרים כדי לציין שכבר עבר בבירור הנץ החמה בשעה שר' עקיבא ור' אלעזר בן עזריה קראו קריאת שמע אחר שסיימו לעסוק בצרכי הציבור⁸.

7. ועל כרחנו גדר זה של 15 מילין הוא שיעור של הליכה בדרך ממוצעת. ואם זו דרך שקשה להליכה יהיה השיעור קטן יותר. דברור שהגדרה זאת נקבעה על ידי חכמים כדי לשער מתי נחשב שאינו יכול להגיע בזמן לעשות את פסחו. ובאמת בגמרא (יומא כ' ע"א) אמר ר' יוחנן שהמרחק בין יריחו לירושלים הוא עשר פרסאות, בעוד שבמציאות המרחק הוא קטן הרבה יותר. ונראה שטעם הדבר הוא שהדרך רצופה עליות, ולכן הליכתה דורשת זמן רב כהליכת עשר פרסאות. והיינו כנ"ל, ששיעור המרחק נקבע על פי זמן ההליכה בדרך ממוצעת. ונראה שהדברים נלמדו מהאמור במשנה (מעשר שני פ"ה מ"ב) שמירושלים ועד הירדן מהלך יום אחד, ור' יוחנן לשיטתו (פסחים צד ע"א) שאדם מהלך ביום עשר פרסאות.

8. היה מקום לומר שגם ר' יהודה עצמו אינו רואה בזמן זריחת החמה עצמה על ראשי ההרים את זמן הנץ החמה, ושגם הוא מודה שהנץ עצמו הוא מוקדם יותר והוא בזמן שהחמה רק מטפטפת על ראשי ההרים. אבל כפי שהתבאר, יש הכרח לומר בדעתו שזמן הנץ צריך להיות מאוחר בכמחצית השעה מזמן עליית השמש מעל קו האופק. ובתוספתא (ברכות פ"א ה"ד) מובאים

ביאור דברי הרמב"ן לפי הסבר זה

ולפי זה אפשר ליישב בשופי גם את דברי הרמב"ן. אם ננקוט שהרמב"ן הבין כהבנה זאת, יוצא שמאורע זה שהחמה מטפטפת על ראשי ההרים הוא באמת "דבר שהוא ברור לכל", דמאורע זה קורה תמיד ברגע שבו החמה עולה מעל קו האופק. אם האופק המזרחי הוא מישורי, רואים את השמש כפי שהיא. ואם האופק המזרחי מוסתר על ידי הרים, רואים את קרניה מטפטפות על ראשיהם. וזוהי רבותא שאפילו שיש הרים והשמש מוסתרת, עדיין ניתן לקבוע מתי היא זרחה כשרואים שקרניה מטפטפות על ראשי ההרים.

קשיים ודקדוקים שונים בדברי רבינו יונה

ותר"י (ד' ע"ב ד"ה עד, ה"ד לעיל עמ' תל) כתב וז"ל: "והנץ החמה הוא מלשון 'הנצו הרימונים', כלומר עד שעה שחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים", עכ"ל. ויש בדבריו שינוי מלשון "מטפטפת" ללשון "מתחלת לזרוח". ונראה שיש הכרח להבין בדבריו שאין מדובר על הופעת גלגל השמש עצמו בראשי ההרים. דכיון שלא הזכיר לשון מטפטפת, חוזר הקושי הגדול למקומו, שלא ניתן להבין על אלו הרים מדובר, ועל איזה מרחק ממקום ההרים מדובר ואיזה שיפוע נוצר. ולא ייתכן שבעשרות קרנים (ראה סוכה ב' ע"א) תתחיל הזריחה סמוך לשעות הצהריים. וגם לא מובן מה יהיה בהרים עצמם שהחמה מופיעה אצלם בעמק. ומלבד זאת מבואר בדבריו שהוא מקשר בין לשון הנצו הרימונים ובין השיעור שהחמה מתחלת לזרוח. ובשלמא אם נוקטים שהחמה מטפטפת והיא עצמה מתחילה להופיע על פני הארץ באותה שעה, שפיר יש לומר שזהו שלב ההנצה שלה, דזה קרוב מאוד לתחילת זריחתה. אבל אם הוא מבין שיש להמתין עד שהחמה עצמה תיראה בראשי ההרים, אם כן אין לזה שייכות להנצת הרימון. דהרי זה רימון בשל וגדול אלא שמחיצה הסתירה אותו מעינינו, ועתה הוא מופיע במלוא בשלותו מעבר לגובה המחיצה. וגם יש לדקדק קצת בלשונו שכתב: "מתחלת לזרוח". דלשון: "מתחלת" מלמדת על כך שישנו תהליך שממשיך גם אחר כך, ורגע זה הוא תחילתו של התהליך. ובשלמא אם מדובר על תחילת הזריחה עצמה, שפיר שייכת לשון

דברי ר' יהודה אחרי שמובאת ההגדרה של קריאת שמע בהנץ החמה (כותיקין). אבל לא ברור אם ר' יהודה בא לומר שלר' עקיבא וראב"ע אין עניין לסיים עד הנץ החמה, ודלא כת"ק, והעיסוק בצרכי הציבור לא היה אמור למנוע מלקרוא בזמן הרצוי, או שדווקא בגלל שעסקו בצרכי הציבור לכן ביטלו את הזמן הראוי. ויעוין בשיירי מנחה על התוספתא (שם ד"ה ואח"כ).

"מתחלת", דהזריחה עצמה מתחילה באותה שעה. אבל אם החמה כבר זורחת זה זמן רב, אלא שאין אנו רואים את גופה אלא רק עכשיו, ומיד לאחר שתעבור את קו הגובה של ראשי ההרים היא תמשיך את זריחתה מעליהם, אם כן לא התחילה הזריחה בראשי ההרים. דממה נפשך, אם מדובר על ההארה בכללותה של השמש בעולם, אזי לא התחיל כרגע שום דבר, דמה שהיה הוא שיהיה. וההארה הזאת כבר היתה קודם לכן. ואם מדובר על הימצאות השמש על ראשי ההרים, אין זה תהליך שהולך ונמשך, דדקות ספורות לאחר מכן היא מגביהה עצמה לגובה השמים, ומתרחקת מראשי ההרים. ואם כן התהליך הזה של הימצאותה על ראשי ההרים אינו "מתחיל", דאין "תהליך" כזה, אלא מיד לאחר אותו רגע הוא כבר אינו מתקיים. ואם מדובר על מה שאנחנו רואים, והכוונה לייחס את הפעולה של הזריחה לנקודת המבט שלנו, יקשה, דמלבד עצם הדוחק שבדבר, סוף סוף אם מדובר על גופה של החמה, אזי היא אינה "מתחילה" לזרוח שם, דלזריחה שם לא יהיה המשך. והיה צריך לומר כשהחמה זורחת בראשי ההרים ותו לא מדי, או שהיה אומר כשהחמה מתחלת לזרוח בלי להזכיר את ראשי ההרים.

יישוב הקשיים אם נוקטים שרבינו יונה הבין בעיקרון כדעת הרמב"ם

ומכל זה נראה שרבינו יונה הבין בדומה למה שהתבאר בדעת הרמב"ם, אם כי יש הבדל מסוים ביניהם. גם רבינו יונה הבין שאין המדובר על גופה של השמש אלא על קרני אורה. וכפי שהתבאר, הביטוי חמה מתייחס גם לקרני אורה ולא לגוף החמה עצמה, וכדוגמאות שהוזכרו לעיל, שבהן אין הכוונה לחמה עצמה אלא לקרני החמה. וקרני החמה זורחות על ראשי ההרים באותה שעה שבה הן זורחות בקו אופק ישר; אלא שבעוד שבקו אופק ישר אין הבדל בין זריחת החמה עצמה ובין זריחת קרניה, בקו האופק מזרחי שיש בו הרים, יראה המסתכל על ראשי ההרים את הקרנים הזורחות אף שהחמה עצמה עדיין אינה מתגלה. אבל בכל מקרה הגורם הקובע הוא זריחת קרני החמה. ומי שנמצא בעצמו בראשי ההרים יכול לראות את זריחת הקרנים במקומו שלו, בזמן שבאופק זורחת החמה עצמה, ואין הבדל בין השיעורים הללו. ומי שנמצא בגאיות ובעמקים רואה את זריחת קרני החמה בראשי ההרים בלי שהוא רואה את זריחת החמה עצמה. אבל אלו ואלו מזהים את הנץ החמה, שהיא זריחת קרני החמה, באותה שעה. ולפי זה באמת החמה "מתחלת" לזרוח בראשי ההרים, דקרני השמש מתחילות לזרוח בראשי ההרים באותה שעה. ואמנם בהמשך הן זורחות גם על מקומות נוספים, אבל זריחתן על ראשי ההרים ממשיכה והולכת כל היום כולו.

לפי הרמב"ם התגלות קרני השמש היא סימן להנץ ולפי רבינו יונה זו מהות הנץ
אמנם יש הבדל מסוים בין רבינו יונה ובין הרמב"ם. לפי הרמב"ם מהות הנץ החמה עצמה היא התגלות גלגל השמש מעל קו האופק. ואילו טפטוף קרניה על ההרים הוא רק הסימן שמלמד שאכן חל באותה שעה הנץ החמה⁹. לעומת זאת מלשון רבינו יונה נראה שמהות הנץ החמה היינו התגלות קרניה של השמש על ראשי ההרים. דהלשון: "הנצו הרימונים כלומר עד שעה שחמה מתחלת לזרוח" וכו' מתפרשת יותר בשופי שזה שהחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים היא הנצת החמה. אבל לפי מה שהתבאר בדעת הרמב"ם זו אינה הנצת החמה. דהנצת החמה היא עלות השמש מעל הארץ, והשיעור השווה להנצת הוא זריחת קרניה על ראשי ההרים.

ד. ביאור החשש שאדם יראה זהרורים ויחשוב שזו הזריחה, לפי ההגדרות השונות לזריחה

לפי המיוחס לרש"י ותוס' נראה שהנץ הוא כבר בשעת האדמת העולם כרב שר שלום גאון

והנה, לעיל (עמ' תלב) הובאו דברי הגמרא (פסחים יב ע"ב - יג ע"א): "אמר רב שימי בר אשי: לא שנו אלא בשעות, אבל אחד אומר קודם הנץ החמה ואחד אומר אחר הנץ החמה, עדותן בטילה. פשיטא. אלא אחד אומר קודם הנץ החמה ואחד אומר בתוך הנץ החמה, עדותן בטילה. הא נמי פשיטא. מהו דתימא: תרוייהו חדא מילתא קאמרי, והא דקאמר בתוך הנץ החמה בגילוייה הוה קאי וזהרורי בעלמא הוא דחזא, קא משמע לך", ע"כ. והתבאר שם שהמיוחס לרש"י גרס "גילה", ולפי פירושו ופירוש התוס', יש הכרח לומר שאין המדובר על השעה שבה מתגלית השמש עצמה, דהתגלות השמש אינה יכולה להתחלף בברק הלילה או זריחת הלילה, גם ביום המעונן. דעד כאן לא אמרה הגמרא (יומא שם) שיש להחליף ביום המעונן אלא רק בין הארת פני המזרח ובין תימורה של לבנה. אבל כשכבר זורחת

9. וכמו שמצינו (שבת לה ע"ב): "אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן וכו' במתא חזי תרנגולא, בדברא עורבי, אי נמי אדאני". וברור ששיבת התרנגולין על הקורות אין לה ולא כלום עם בין השמשות עצמו. וזהו רק שיעור שמאפשר לזהות את בין השמשות. כך גם כאן, אף שהסימן הוא יותר ישיר לגוף הדבר, מכל מקום אין הוא הדבר בעצמו.

השמש אחרי זמן ניכר, אין כלל מקום להחליף מציאות זאת עם ברק הלילה. וקל וחומר שאם מדובר על זריחת השמש עצמה מעל ראשי ההרים, אין מקום להחלפה זאת כלל וכלל. ולכן לפי פירושם מסתבר יותר לומר כדברי רב שר שלום גאון שמדובר על האדמת העולם וכפי שבאמת עולה מתוך דברי רש"י, וכפי שהתבאר בדעתו. דלגבי זמן זה ייתכן שהתחלף ברק הלילה באור הקיים אז.

לכאורה מדברי הגמרא נראה שהנץ מתייחס לשמש עצמה ודלא כרבינו יונה

והנה, שההתייחסות לזמן שמוגדר כ"בתוך הנץ החמה" מלמדת בפשטות שהנץ החמה הוא תהליך שיש לו משך זמן, ולכאורה יותר מסתבר לומר לפי זה שההנצה היא של החמה עצמה ולא של קרניה, כי להנצת החמה עצמה יש מקום להתייחס כאל תהליך, אבל להנצת קרני החמה יש להתייחס רק כרגע ראשון של התגלות הקרנים או לכל משך היום שבו ממשיכות הקרנים להתגלות. וכיון שברור שלא מדובר על כל היום, וברגע הראשון לא שייך לומר מציאות של תהליך, על כרחו לכאורה שלא מדובר על קרני החמה אלא על החמה עצמה. וזה לכאורה מטה יותר להבנת הרמב"ם מאשר להבנת רבינו יונה.

לפי פירוש הערוך אפשר להבין שמדובר על התגלות הגלגל מעל הארץ

והערוך (ערך גלה) גרס "בגלוה", ופירש: "לשון נוגה", עכ"ל. ולפי זה אין הכרח להעמיד דווקא בברק הלילה אלא בכל נוגה שהוא. וייתכן שגם רש"י ותוס' הנ"ל פירשו שמדובר על ברק הלילה רק בגלל שבגמרא (תענית ג' ע"ב) נאמר גילהי דליליא. אבל גם הם מודים שסתם גילהי הוא סתם נוגה. והראיה שמביא רש"י (תענית שם ד"ה גילהי, ה"ד שם) מהסוגיה דידן היא רק לעניין הביטוי גילהי ולא לגבי הפירוש המסוים שלו בגמרא שמתייחס לגילהי דליליא דווקא. ואם כן יש מקום לפרש שהנץ החמה היינו הרגע של התגלות הגלגל מעל פני הארץ, והעד ראה את אדמימות המזרח, והחליף זאת בטעות בהארה הקיימת בזמן הנץ החמה. ומיניה וביה יש ללמוד כפי שהתבאר, שכדי לזהות את הנץ החמה אין צורך לראות את עליית גלגל השמש מעל פני אופק הארץ, דאם היה צורך כזה, עדיין לא היה מקום להחליף את הנץ החמה עם אדמימות המזרח. אלא על כרחך אפשר להכיר במציאות של הנץ החמה בעצם זה שרואים הארה על פני ראשי ההרים. והארה זאת אכן יכולה להתחלף עם ההארה של אדמימות המזרח. ולפי זה יש הכרח לומר שהנץ החמה מוקדם לזמן שבו החמה עצמה כבר נראית מעל ראשי ההרים,

דבשעה זאת כבר אין שום אפשרות להחליף את ההארה הקיימת בהאדמת פני מזרח עם ההארה הקיימת באותה שעה.

לכאורה יש קושי בגרסה זו

ואולם לכאורה יש קושי מסוים בגירסה גילהי (או הדומים לה: גלוהי או גילהה וכו') ובפירושים הללו. דהלשון: בגילהי הוה קאי, משמע לכאורה שהוא נמצא במקום כזה או בתוך מציאות כזאת. ולכאורה לפי פירושים אלה הוא רק ראה את הברק הזה, אבל הוא לא היה נמצא בתוכו. ודוחק לומר שמדובר על הימצאותו בזמן שבו יש גילהי, דלא היה מקום לקרוא לזמן הזה על שם הגילהי. וגם לא מובן כל כך מה הכפילות והיחס שבין איזכור הגילהי ובין איזכור הזהרורי בעלמא ("בגילוויא הוה קאי וזהרורי בעלמא הוא דחזא). הרי שניהם אמורים לבטא את מה שהוא ראה בפועל ולא את מה שהוא אמר שהוא ראה (הנץ החמה עצמו). ואם כן היה צריך לומר בפשיטות שהוא ראה את הגילהי, מבלי להזכיר את הזהרורי.

יישוב הקושי לפי גרסת הרמ"ה וכספרים שלפנינו וקושי אחר העולה לפי פירוש

אמנם הרמ"ה (סנהדרין מב ע"א ד"ה פסקא אחד) כתב וז"ל: "ומהדרין מהו דתימא האי דקאמר בהנץ החמה קודם הנץ החמה הוה ובגילוויא הוה קאי, כלומר במקום מגולה שאין קירות סובבות אותו, וזהרורי בעלמא הוא דחזא", עכ"ל. ומבואר שגרס גילוויא כספרים שלנו, ולפירושו מובן שאכן גילוויא הוא תיאור של המקום שבו הוא נמצא, וזהרורי זה תיאור של מה שהוא ראה. ובאמת למרות שהוראת המילה גילוויא בדרך כלל מתייחסת לכלי מגולה או למים מגולים (שיש בהם סכנה ששתה מהם נחש), יש לה גם משמעות של מקום מגולה שאין בו הסתרה. דכן מצינו (גיטין סט ע"ב): "ליתי ממיא דאישתי מינייהו כלבא בליליא וניזדהר מגילוויא", ע"כ. ורש"י פירש וז"ל: "ונזדהר מגילוויא – שיהו במקום שאין נחש מצוי", עכ"ל. והוכרח לפרש כן, דלא שייך לומר שמדובר על מים ששמרו אותם מגילוי, שהרי הכלב שתה מהם בלילה, ועל כרחך מדובר במקום כזה שאין בו עשבים ושאר דברים שמכסים את פני השטח, ולכן הנחש איננו מצוי בו. ואולם אכתי פירוש הרמ"ה אינו מובן לפי זה, דמה בכך שהוא היה במקום שאין בו קירות שסובבים אותו. הלא לכאורה אדרבה, דווקא כך הוא יכול לזהות יותר

טוב את מה שקורה בקו האופק המזרחי מאשר כשהוא נמצא מוקף בקירות, ואין לו יכולת לדעת מה קורה מלבד בהשערה בעלמא.

פירוש הגמרא לפי גרסת הרמ"ה והספרים שלפנינו

אמנם לפי גרסת הספרים שלפנינו וגרסת הרמ"ה, יש מקום לפרש שהגמרא העלתה מקום לספק שמא האדם עמד במקום פתוח שבו אין שום הסתר בין השמש ובין מקום עומדו, והוא היה יכול לראות ישירות את קו האופק, ובאותה שעה הוא ראה את זהרורי החמה ולא את החמה עצמה, ולכן הוא אמר בטעות שהוא ראה את המעשה בתוך הנץ החמה. ואם אכן זה מה שהוא היה רואה, זה היה יכול להתאים לעדות השני שאמר שהמעשה אירע קודם להנץ החמה. וקמ"ל שלא חוששים לכך שהוא טעה והגדיר את המצב הזה כבתוך הנץ החמה, אלא מניחים שהוא התכוון למה שהוא אמר שהמאורע היה אחר כך, בהנץ החמה באמת, ולכן עדותם בטלה.

לפי גרסה זו ופירוש זה מוכח שאין להתחשב בהסתרת ההרים

ועל פי דרכנו למדנו מזה שאם הוא היה נמצא במקום שבו יש הרים באופק, וגם אז הוא היה רואה זהרורי בעלמא, הדבר היה יכול להיחשב באמת להנץ החמה. ורק משום ש"בגילוייא הוה קאי", התאפשרה המציאות הזו שראיית זהרורי החמה היוותה עבורו גורם הטעייה לחשוב שהגיע כבר הנץ החמה כשמצד האמת עדיין לא הגיע הנץ החמה. ומזה יש ללמוד שכאשר האופק הוא הררי, יש אפשרות לראות את זהרורי החמה כהנץ החמה. ונראה דהיינו משום שהנץ החמה הוא ביציאת גלגל החמה מעל קו האופק אליבא דאמת, ואין להתחשב בכך שההרים מסתירים את החמה. ולכן כשיש הרים באופק, יש מקום לראות את זהרורי החמה כסימנים המגלים שהחמה כבר יצאה על הארץ מאחורי ההרים.

ה. שיטת הבית דוד בהגדרת הנץ החמה למעשה

שיטת הבית דוד שהנץ החמה נקבע משתתחיל השמש לצאת ממקומה

והנה, בספר בית דוד (לר' יוסף דוד משאלוניקי, או"ח סי' לו; והו"ד בבאה"ל סי' נח ס"א ד"ה כמו) כתב וז"ל: "שמעתי שהנץ החמה שאמרו ז"ל אינו כשנראה לנו בארץ.

וראיה מדתנן [פרק אמר להם הממונה (יומא לו ע"א)] הילני אמו עשתה נברשת של זהב שעל פתח היכל. ואמרינן עלה בגמרא (שם ע"ב): תנא, בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין הימנה והכל יודעין שהגיע זמן ק"ש. ואם איתא, למה לי נברשת, הלא נראה לעינים הוא אימת חמה זורחת. אלא ודאי דהנץ החמה אינו כשנראה לנו אלא קודם שיראה לנו. והיינו משמתחיל השמש לצאת ממקומו. וזה אינו נראה לנו ואינו נודע לנו אימת הוי. לכן עשתה נברשת, והיה עשוי באופן שמיד שמתחיל השמש לצאת ממקומו זהירותו זורח מן המזרח כנגד פתח ההיכל ששם הנברשת, ועל ידי זה ניצוצות יוצאין מהנברשת, ולא שהחמה זורחת ממש על הנברשת אלא זהרי חמה. ור' ישעיה (פסקי הר"ד, יומא לו ע"ב ד"ה פיס' הילני) כתב בזה דברים מוכיחים כן, יעוין שם. ועוד נראה ראייה מדקאמר [התם (יומא שם)] תלמודא מיתבי הקורא את שמע עם אנשי משמר ואנשי מעמד לא יצא מפני שאנשי משמר מקדימין ואנשי מעמד מאחרין, ואם איתא דהנץ החמה הוא הנראה לנו בארץ, מאי קמ"ל, הא חזינן להו דקורין שלא בעונתה. והיינו דכתב הרמב"ם ז"ל (הל' ק"ש פ"א ה"א) וז"ל: 'מצותה שיתחיל קודם הנץ החמה כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנץ החמה ושיעור זה כמו שיעור שעה אחת קודם שיעלה השמש', ע"כ. ואיכא למידק למה שינה לומר קודם שיעלה השמש ולא אמר קודם הנץ החמה. ועוד, כמו שהקשה הרב ב"י (או"ח סי' נח אות א) בשם מהר"י אבוהב, איך קרא הרמב"ם לזה הזמן כל כך מועט דהיינו זמן קריאת שמע וברכה אחרונה שיעור שעה אחת. ונראה דהכי קאמר: זמן קריאת שמע ותפילה תלוי בהנץ החמה, זה קודם לו וזה מאוחר אליו סמוך. אמנם אין הנץ זה ניכר לפי שאינו כשנראה בארץ, אך יש מקום לידע זה והוא שעה אחת קודם שיעלה השמש על הארץ ויראה לנו. ושמעתי שיעור אחר שבהתחיל סדר הזמירות שלנו מיד כשיאור היום יגיע קריאת שמע בעונתה", עכ"ל.

קשיים רבים בשיטתו

וראשית דבר יש להעיר שהעומדים בעזרה היו רואים מכל צדדיהם את כתלי העזרה שגובה שעריהם היה עשרים אמה, וזאת מבלי להתחשב בכתלים שהיו מעל השערים. ומהצד המזרחי עצמו, דהיינו דרך שער ניקנור שהיה השער המזרחי של העזרה, לא היה ניתן לראות את הזריחה, בגלל שהר הזיתים מסתיר את קו האופק. והרי כשהחמה זורחת מצפון לשער (בקיץ) או מדרום לו (בחורף), לא רואים אותה, כי היא מוסתרת על ידי חומת העזרה. ואם כן, ברור שהעומדים בעזרה לא היו יכולים לראות את זריחת השמש, והם היו זקוקים לסימנים אחרים

תצא

שיעזרו להם לדעת שאכן השמש זרחה. וזוהי הלשון: "והכל יודעין", דברור שמי שעומד מחוץ להר הבית היה יכול לראות ולדעת. אבל היה צורך בסימן לעומדים בעזרה שגם הם ידעו.

שנית, לא ברור איזה שיעור הוא זה: "משיתחיל השמש לצאת ממקומו". הרי ידוע שאליבא דאמת השמש אינה יוצאת ממקומה, אלא שלנו נראה שהיא כביכול מגיעה אלינו. ועצם זה שאנחנו מגדירים את השמש לפי מה שנראה לנו, הוא מובן. אבל קשה לקבוע הגדרה של "יציאת השמש ממקומו" כשאיננו רואים את היציאה הזו, ואין שום מקום שהיא יוצאת ממנו, ואין לזה שום משמעות עצמית. ואם כוונתו לומר שהשמש יוצאת ממקומה שמחוץ לרקיע ומתחילה לבקוע את עובי הרקיע, הרי זוהי השעה של עמוד השחר ולא של הנץ החמה, לפי דעתו של ר' יהודה והאמוראים שנקטו בשיטתו (פסחים צג ע"ב וצד ע"א). והיה מקום להבין שהוא מתכוון לכל מה שהתבאר לעיל, דהיינו ליציאת השמש מעל קו האופק לפני שהיא עוברת את גובה ההרים. אבל הבית דוד אינו מדבר רק על מקום שהאופק המזרחי שלו מוסתר על ידי ההרים¹⁰, אלא הוא נוקט בכל דבריו קביעה כוללת שאיננו יכולים לראות את יציאת השמש. הוא כותב: "שהנץ החמה שאמרו ז"ל אינו כשנראה לנו בארץ", "דהנץ החמה אינו כשנראה לנו אלא קודם שיראה לנו וכו' וזה אינו נראה לנו ואינו נודע לנו אימת הוי", "אין הנץ זה ניכר לפי שאינו כשנראה בארץ". ומכל הלשונות הללו, ומזה שהוא בא לבאר את דברי הרמב"ם שנאמרו גם הם לכל מקום, נראה שהבין שבכל המקומות אין אנו רואים את השמש יוצאת ממקומה. ואין זה קשור כלל להסתרה אפשרית למי שנמצא במקום שמוסתר לו האופק מחמת ההרים. ואולי יש לפרש את כוונתו לשיעור של האדמת פני המזרח, וכפירושו של רב שר שלום גאון, שהחמה "מבקשת להראות את פניה" ומלבלבת לצאת. ואז באמת מתיישב שכבר יש קרני אור אדומות שיכולות להתנוצץ בנברשת. אבל לכאורה אין זה מתאים לשיעור שעה, דהאדמה זו מתרחשת יותר מאוחר. ואולי הבית דוד מונה את השעה מלפני שהשמש עלתה וזרחה עד כמחצית השעה אחרי שגופה עלה. ואולם אין זה מתיישב בדעת הרמב"ם כפי שהתבאר.

שלישית, אם אכן רואים את זהרירות השמש זורחת מן המזרח כשמביטים לאופק המזרח, אזי הדרא קושיה לדוכתא לשיטתו, דלכאורה אין צורך בנברשת

10. ובאמת האופק המזרחי של סלוניקי, מקומו של הבית דוד, הוא הררי מאוד, וסלוניקי יושבת על הים למרגלות ההרים מצד מערב.

וכולם יכולים להסתכל מזרחה ולראות. ואם אי אפשר לראות את הזהרורית הזאת גם כשמתבוננים בקו האופק מזרחה, ואפילו כשעומדים על שערי העזרה או במקומות גבוהים אחרים¹¹, אם כן לא יהיה ניתן לקלוט אותה גם בגובה פתח ההיכל. וכידוע הפרש גבהים של עשרות אמה ואפילו מאה אמה (במקום כמו הר הבית שגובהו כ-740 מטר במקום אבן השתיה), לא יוצר פער העולה על 8 שניות ברגע הזיהוי של האור¹².

רביעית, לדבריו אין אפשרות לקרוא כוונתיקין בשום מקום חוץ ממקום כזה שיש בו נברשת התלויה במקום גבוה מאוד, שזהרורי השמש מגיעים אליו. אבל רואים שקריאת שמע כוונתיקין היתה מציאות שכיחה. ובשלמא לפי מה שהתבאר, שהנברשת הוצרכה רק בגלל הבעיה המיוחדת שהעומדים בעזרה לא ראו את הזריחה, מאחר שכתלי העזרה הסתירו אותה, שפיר יש לומר שתקנת הנברשת הועילה להראות מה שמעבר לכתלים. אבל אם זו בעיה הרבה יותר מהותית, שלא ניתנת לפתרון אלא על ידי נברשת התלויה בגובה רב יחסית, אם כן ביטלת תורת ותיקין מכל יושבי הארץ למעט מקומות בודדים.

חמישית, קושייתנו מהברייתא דהקורא את שמע עם אנשי משמר ועם אנשי מעמד אינה מובנת. הרי ברור שמצד ההלכה אפשר לצאת ידי חובה גם כשהוא אינו קורא בשעת ותיקין, וכגון שמקדים לקרות מעמוד השחר או משיכיר וכן כשמאחר לקרות עד שלוש שעות. והרי בזה מודה אפילו הרמב"ם שמחמיר לפסוק כוונתיקין מעיקר הדין, וכדלקמן (בסימן הבא). ואם כן יש משמעות פשוטה לברייתא שבאה לחדש שהמקדים לקרות עם אנשי המשמר שמקדימין או מאחר לקרות עם אנשי המעמד אינו יוצא; דזה ברור ופשוט לאותו אדם שהוא אינו קורא את קריאת שמע עם הנץ החמה. אבל יכולה להיות לו הוה אמינא שכאשר הוא מקדים לקרות עם אנשי משמר או כשהוא מאחר לקרות עם אנשי מעמד, הוא יוצא ידי חובת הקריאה. ועל זה קמ"ל הברייתא שאינו יוצא. ומיניה וביה מבואר בגמרא ששאר עמא דירושלים שמתבוננים בנברשת נוהגים אחרת לגמרי מאותו אדם שבא לקרות עם אנשי המשמר והמעמד.

11. שהרי אם מדובר רק על העומדים בעזרה עצמה, אין מקום לקושיה מעיקרא, וכנ"ל.

12. הרי זווית הפרש היא קטנה ביותר, כיוון שמדובר על קרן שאורכה ממקום זריחת השמש ועד למקום גילויה בנברשת. וזה שונה מהותית מהפער הנדרש בשביל שקרני השמש עצמן יעברו את גובה הכתלים, שבזה באמת יש הבדל מהותי כשיש פער גבהים של עשרות אמות (כי כאן הזווית היא גדולה יחסית, כיון שמדובר על קרן קצרה שאורכה ממקום הכותל ועד מקום האדם).

שישית, לכאורה קשה מאוד לומר שזמן הנץ החמה עצמו אינו נראה לנו ואין אנו יכולים לשער, אבל שיעור שעה קודם לעליית השמש הוא זמן שאנחנו יכולים לשער. ובמיוחד קשה השיעור שנתן "בהתחיל סדר זמירות שלנו מיד כשיאור היום"; דזו לכאורה תימה גדולה שנשער על פי התחלת סדר הזמירות אצלם. וממה נפשך, אי אזלינן בתר "כשיאור היום", זהו שיעור אחר לגמרי, ולכאורה גם הוא אינו מוגדר כל כך. ואין לזה שייכות לאמירת סדר הזמירות. ואי אזלינן בתר התחלת סדר הזמירות, לא מובן איזה מין שיעור הוא זה. וגם לכאורה נראה פשוט שיש הקוראים פסוקי דזמרה בזמן מרובה ויש הקוראים בזמן מועט. וצריך לומר שהוא התכוון לומר דבר זה רק לסימנא בעלמא במקומם אף שנקט לשון שיעור.

שביעית, כל המקורות הנ"ל בירושלמי ובדברי הראשונים שהביאוהו מורים באצבע על כך שרואים את החמה עצמה או את קרניה. אבל כלל לא עלתה על הדעת האפשרות שהחמה יצאה ממקומה ועדיין לא ניתן לראות אותה או את קרניה על ראשי ההרים¹³. וטענה זו כתב גם בביאור הלכה (שם) כנגד הפרי מגדים (שם בא"א סק"ב) שקבע את גדר הנץ החמה בשיעור של עישור שעה אחרי שיכיר את חבירו, וחומש שעה אחרי עמוד השחר, שזהו זמן שבו אין אפשרות לראות את קרני השמש כלל ועיקר¹⁴.

לכאורה לשיטת הרמב"ם בימים רבים אין בנברשת תועלת משמעותית

והנה, לכאורה אם נוקטים שהנץ החמה הוא ברגע התגלות לגל החמה, יוצא שהתועלת בנברשת היתה רק בימות החורף, שבהם זורחת החמה בדרום המזרח, והר הזיתים אינו מסתיר אותה. אבל בימות הקיץ שהחמה זורחת בצפון המזרח, אין אפשרות לראות את רגע הזריחה על פי התנוצצותה בנברשת, כיון שהר הזיתים מסתיר את הזריחה. והקרנים שמאירות את פסגת הר הזיתים אינן

13. וגם מה שכתב רב שר שלום שהחמה "מבקשת להראות פניה", אין כוונתו לבקשה שאינה ניכרת לעין אדם, אלא לבקשה שמתבטאת בשינוי גוון השמים, וכמו שכתב להדיא שבקשה זו היא "בשעה שמאדים העולם".

14. ויש להעיר שאליבא דאמת דיוני האחרונים שם קשים מאוד: הן דעת המג"א (סק"ב), הן דעת הפמ"ג (א"א שם סק"ב), הן דעתו של הבאה"ל עצמו. והיינו משום שהם קיבלו כדבר פשוט את דברי הרמ"א שהוא שיעור של שעה שלמה, והניחו שגוף השמש עולה במשך של שעה שלמה. ועל הנחה זו נסוב דיונם שם. והיא הנחה מוקשית מאוד, וכדלקמן (עמ' תקג).

מגיעות לנברשת. וכבר התבאר לעיל (עמ' תלא) שקשה לומר שהסימן הזה הועיל רק בזמנים מסוימים בשנה. ואולם אם נוקטים שהנץ החמה הוא תהליך שנמשך גם בזמן שהחמה כבר זורחת מעל ראשי ההרים, כל עוד אורה כהה, וכפי שהתבאר אליבא דר' יהודה, היתה הנברשת יכולה להועיל לכל השנה כולה, וכפי שהתבאר לעיל (עמ' תמג).

ניתן לחשב את זמן הזריחה לפי ההארה שיש על הנברשת עוד לפני התגלות החמה

אמנם לפי מה שיתבאר לקמן (עמ' תקלג) בדעת הרמב"ם שאין צורך לדקדק ברגע המסוים של עליית השמש, ויש לשער את הזמן בקירוב, נראה שהיה אפשר לראות את התנוצצות אור השמש בנברשת כבר בשעה שבה פני המזרח מאדימים, עוד לפני שהשמש עצמה זרחה¹⁵. ובאמת כפי שהתבאר לעיל (עמ' תלט), כבר כעשרים דקות לפני הזריחה רואים אור צהוב שמאיר באופק, והוא מובחן לגמרי מהאור הכללי של האטמוספירה שהיא כחול בהיר. והאור הזה הולך וחזק, וממש ברגע הנץ החמה מתחדש בוהק גדול בצבע כתום חזק שהולך ומתעצם. ואת כל זה היה אפשר לראות בנברשת, והיה אפשר לשער את הזמן שבו מתעתדת החמה להתגלות ואת הזמן שבו היא גם מתגלה מעל האופק. ובאופן זה היה ניתן ללמוד מהנברשת את זמן הנץ החמה, למרות שעדיין לא ראו עליה את הארתה הישירה של החמה. ומי שהיה יודע להבחין בין האור שהתנוצץ כבר קודם לכן בנברשת ובין הבוהק המסוים שמלמד שהשמש התגלתה מעל קו האופק, היה יכול לדעת את רגע הנץ החמה בדיוק. אבל גם מי שלא היה יודע להבחין באופן מדויק, היה יכול להבחין בקירוב מתי הוא זמן הנץ החמה, והיה מקיים בזה קריאת שמע כוונתו.

כן מבואר להדיא בדברי המאירי

וכן מבואר להדיא בדברי המאירי (ברכות ט' ע"ב ד"ה ומכל) שכתב וז"ל: "מכל מקום ותיקין שסומכים גאולה לתפלה ואין רוצים להתפלל עד שתזרח החמה

15. וכנ"ל, ייתכן שלזה כיוון הבית דוד באופן עקרוני. אלא שאין זה שיעור שעה לפני הנץ החמה, וגם תפקיד הנברשת לא היה לגלות את קרני השמש הנסתרת מתחת קו האופק אלא תפקידה היה להוות נקודה שאינה מוסתרת מבעד לראשי הכתלים של העזרה ובית המקדש.

שהוא יום גמור, קורין אותה קודם הנץ החמה, בכדי שיגמרוה עם הנץ החמה ויעמדו להתפלל והוא זמן שלישי. והוא שאמרו [במסכת יומא] על הילנאי מלכתא שעשתה נברשת של זהב על פתחו של היכל, ואמרו [שם]: בשעה שחמה זורחת ניצוצות יוצאות הימנה ויודעים שהגיע זמן ק"ש. ואף על פי שזה לא היה סימן אלא להנץ ואנו מצריכין קודם הנץ החמה עד שיהיו גומרים אותה עם הנץ החמה, שמה זהרורי חמה היו מגיעים שם קודם הנצתה מכח זהרורי האדמימות שהיו נכרין בה", עכ"ל. ולפי זה שפיר יש להבין שמציאות כזו היתה מתרחשת במהלך כל השנה, דגם בתקופות שבהן יש הסתרה של הזריחה עצמה, "זהרורי האדמימות" כבר מתפשטים קודם לכן. ותמיד היה אפשר להיעזר בנברשת הזאת לצורך קביעת זמן קריאת שמע. וגם אם היה מתאחר קמעא, עדיין נחשב הדבר כקריאה בהנץ החמה.

כך יש להבין את דברי הר"ד

וכך באמת יש להבין גם את דברי הר"ד שציין להם הבית דוד. הר"ד כותב וז"ל: "תנא, בשעה שחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה ויודעין שהגיע זמן קרית שמע. פי' זהרורי חמה היו מכין עליה, והיתה מוציאה כמין ניצוצות והיו יודעין שהוא הנץ החמה, וכדתנן הוותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה", עכ"ל. ובסוגיה דוותיקין (פסקים, ברכות ט' ע"ב) הוא פסק שלפי ותיקין יש לקרוא לפני הנץ החמה. ומוכח מזה שאותם זהרורי חמה היו קרני האור שזורחות לפני שהשמש מתגלה, ושהיה ניתן לזהות על ידי הנברשת גם את הזמן שקודם הנץ וכך היו יכולים לדעת לכוון את גמר קריאת שמע כדי לקיימה כוותיקין¹⁶. ובהכרח היינו כדברי המאירי הנ"ל, שמדובר על "זהרורי האדמימות" שכבר מתפשטים עוד לפני שמתגלה גלגל השמש.

16. ובכך נוקט הר"ד דרך שונה מדרכם של התוס' (יומא לז ע"ב ד"ה אביי, הר"ד לעיל עמ' תלב) שכתבו ש"לפי שאין הכל בקיאות לעשות כוותיקין נקבע אותו זמן מיד אחר זריחה לשאר עמא דבירושלים שאין יודעין לכוין כוותיקין", דמבואר בדבריו שהעם שבירושלים קראו את שמע עם הנץ החמה. וכן מבואר בדברי המאירי הנ"ל, וכן כתב המאירי במקום נוסף (שם ע"א ד"ה הילנאי): "לא עשאתה אלא לבני ירושלים הבאים בעזרה להתפלל שם למנהג וותיקים שהיו מתכוונים לגמרה עם הנץ החמה שיתפללו אחר זריחת החמה שהוא יום גמור".

ו. מחלוקת הפוסקים אם הולכים לפי הנץ הנראה בכל מקום ומקום או לפי הנץ הנראה במישור

הקשיים בשיטת הבית דוד אינם מלמדים שצריך את "הנץ החמה הנראה"

ומכל מקום אין לכל הדיון הזה קשר לשאלה אם במקום שבו האופק המזרחי הוא הררי, יש לקבוע את הנץ החמה על פי התגלות גלגל החמה על ראשי ההרים, או על פי התגלות החמה במישור והתגלות קרני החמה על ראשי ההרים. כאמור לעיל, מצד אחד אין אפשרות לומר שהנץ נקבע על פי רגע ערטילאי של יציאת השמש ממקומה, שלא ידע אנוש ערכה ולא תימצא בארץ החיים. אבל מצד שני, יש הכרח לומר שכאשר "יצא קווה" של השמש, נחשב הדבר שהחתן עצמו יצא מחופתו לרוץ אורח. ואין צורך שהשמש עצמה כבר תתגלה. ולכן אין ראיה מדברי הבאה"ל הנ"ל, ומכל הטענות האחרות הנ"ל, לכך שצריך שהשמש בעצמה תיראה, וכנ"ל. דכל מה שהם באו לאפוקי הוא רק לכך שצריך שהשמש עצמה תתגלה. אבל אם היא צריכה להתגלות בגופה ממש או שמספיק שתתגלה רק בקרני אורה, לא נחתו להכריע בזה.

המבוכות שנבוכו בהן בעניין הנץ בירושלים

ונראה שבזה אפשר לפטור עצמנו מהמבוכה הגדולה שנבוכו בה בדבר הזריחה באופק ירושלים. דכבר הוזכר לעיל הקושי הגדול לחלק בין הרים קרובים להרים רחוקים, בין הר הזיתים ובין הרי מואב. וישנן תקופות ממושכות במהלך השנה שבהן השמש אינה נראית עד לשעה מאוחרת יחסית בגלל הסתרת ההרים. ובכל מקום השמש נראית בזמן קצת שונה, וישנה מבוכה בשאלה אם הולכים לפי כל העיר בשווה או לפי כל מקום ומקום, ואם הולכים לפי כל מקום האם גם לפי קומה ראשונה ושניה באותו בית או רק לפי הקומה העליונה וכו', והחילוקים שבין מרחק הילוך יום לבין מהלך מרחק יותר מהילוך יום, ובין שבעים אמה ושיריים או יותר ובין זמן שאפשר להספיק ללכת ברגל עד למקום ההסתרה או שאי אפשר להספיק, והאם דווקא הליכה ברגל או גם בנסיעה וכו', הם לכאורה מחודשים. וכן ישנה גם מבוכה גדולה אחרת שכבר עמדו עליה הראשונים בעניין זה (וכנ"ל עמ' תלב), שלכאורה קריאת שמע יוצאת רק אחרי הנץ החמה ולא לפני הנץ החמה.

מלשון המהרי"ל דיסקין נראה שהדבר לא היה מוכרע בידו

ובאמת המהרי"ל דיסקין (ה"ד בספר נברשת, נח ע"ב) נקט שלעניין תפילה אין לנכות את הרי מואב מראיית אופק ירושלים בגלל שהם רחוקים יותר מהילוך יום אבל יש לנכות את הר הזיתים כיון שהוא בתוך הילוך יום. ולכאורה הדבר קשה מאוד, דממה נפשך, אם לא מתחשבים בהר שמסתיר בין הזריחה שבקצה האופק ובין מקום האדם, ולכן מנכים את הר הזיתים, מה הסברה שלא לנכות את ההרים הרחוקים יותר. ואם מתחשבים בהרים, ובעצם תולים את הדבר במה שנראה לעינים בפועל, מה הסברה לנכות את הר הזיתים. ובאמת מדבריו שם נראה דלא הוה בריא ליה דבר זה, ולכן אמר (שם נט ע"ב): "אם להכריע לענין ספקות שבת אני איני מכריע. אבל בענין תפילה אומר אני בפירוש שצריך להיות כפי שאמרתם אתם ואינם צריכים לנכות מהרי מואב ואינם צריכים עוד להקדים כלל", עכ"ל. ונראה מדבריו שבאמת לא היה עניין זה פשוט לו. ולכן בשאלה העקרונית לענין ספקות שבת, הוא לא רצה לסמוך על כך. ורק בעניין הנץ סבר ש"אינם צריכים" להקדים. ומסתבר שהצטרפה לזה הסברה דהקדמה לפני הזמן בתפילה היא לגרועותא. ולכן העדיף שלא יקדימו, ואף את זה ניסח בלשון "אינם צריכים" לנכות ו"אינם צריכים" להקדים¹⁷.

ההבנה הזאת שאין מדובר על השמש עצמה פוטרת מכל המבוכות

וכל המבוכות הללו נולדו מההבנה שצריך היה לראות את השמש עצמה זורחת. אבל אם מבינים שמספיק לראות רק את "זהרורי החמה", וזה דבר שמתקיים בכל המקרים הללו כבר כעשרים דקות לפני זמן הזריחה, והוא מהווה רק סימן שצריך לעמוד ולהתחיל לקרוא את קריאת שמע, הכל מיושב בפשיטות, ואין צורך לחלק בין ההרים הקרובים והרחוקים ובין המקומות השונים בירושלים. דזהרורים אלה מגיעים כבר הרבה לפני שהשמש עוברת את קו הגובה של הרי מואב ואת קו הגובה של הר הזיתים. והבוהק הזה שהחמה מטפטפת בראשי ההרים מתקיים על ראשי ההרים בזמן הנץ החמה עצמו, גם כשהאופק מוסתר על ידי הרי מואב וגם על ידי הר הזיתים. ואפשר לדעת את רגע הנץ החמה עצמו בלי להזדקק לכך שהחמה עצמה תתגלה.

17. אם כי קצת לא מובן מדוע אמר קודם "צריך להיות כפי שאמרתם". ואולי התכוון לומר שכן צריך להבין את העניין.

דברי האחרונים בעניין השקיעה

והבית דוד (שם סי' קכו) כתב עוד בעניין השקיעה: "אלא הראוי לעשות הוא שכל שנראה שמש אפילו משהו אפילו בראש הדבר היותר גבוה שבעיר, מונין מאותו יום. וכשאינן נראה כלל בשום דבר, מונין להבא", עכ"ל. והביאו הברכי יוסף (או"ח סי' שלא סק"ז) וכתב וז"ל: "וכן נתפשט המנהג בעיר קדשנו ירושלים ת"ו ועיר עז לנו חברון ת"ו מזמן גאוני הדורות שלפני דורנו", עכ"ל. וראשית דבר יש להעיר שלשיטתו של הבית דוד יוצא לכאורה שאין הקבלה בין הזריחה לשקיעה. בעוד שהזריחה מוגדרת כיציאת השמש ממקומה עוד בטרם התגלתה בארץ, הרי שהשקיעה מוגדרת כהסתלקות קרני השמש מכל מקום שנראה לעין. ואף שגלגל החמה עשוי להיות על הארץ, וכגון שהוא מוסתר על ידי ההרים שמסביב, וודאי שהוא עשוי להימצא עוד לפני "שהגיע למקומו", בכל זאת כבר מגדירים את הזמן הזה כאחר השקיעה, והנידון בדבריו שם הוא אף לכל מילי דאורייתא.

השוואה עקרונית בין הזריחה והשקיעה

אמנם נראה שלכאורה יש הבדל גדול בין מקומות שבהם האופק הוא גלוי, ובמיוחד מקומות גבוהים כמו ירושלים וחברון המוזכרים בעדותו של הברכי יוסף, שבהם כאשר כבר לא רואים אור שמש בשום מקום, ברור שהשמש עצמה כבר שקעה, ובין שכונה שמוקפת בתים וחומות ואין השמש נראית בין החומות, שאין שום סברה לקבוע את השקיעה על פי השאלה אם יש אור שמש בין החומות. והרי זה כמו המציאות בעזרה, שאין הזריחה נקבעת בה על פי האור הנראה בתוכה, אלא רק אם המקום הגבוה שבה נמצא כך שכל החומות והבתים לא מפריעים לקרני אור השמש להגיע אליו.

ועכ"פ אם באים להקביל בין הזריחה והשקיעה, נראה שהקביעה העקרונית הזאת מתאימה למה שהתבאר, שאין צורך לראות את גלגל השמש עצמו, אבל יש צורך לוודא שאכן השמש כבר ירדה מעל פני האופק. וכל עוד מגיעות קרני שמש לראשי ההרים באופק הרחוק, הרי זה אומר שמאחוריו עדיין השמש לא שקעה.

ז. ראיות נוספות שאין להתחשב בהרים בקביעת זמן הזריחה והשקיעה

מדברי ר' יוסי נראה שמעיקר הדין אין להתחשב בהרים לעניין שקיעה

ומצינו בגמרא (שבת ק"ח ע"ב) התייחסות לנידון של כניסת שבת ויציאת שבת במקומות שהאופק שלהם מוסתר על ידי הרים. וז"ל: "ואמר רבי יוסי: יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממוציאי שבת בצפורי", ע"כ. ופירש רש"י וז"ל: "ממכניסי שבת בטבריא – מפני שהיא עמוקה, ומחשכת מבעוד יום, וסבורין שחשכה, וממוציאי שבת בצפורי – שיושבת בראש ההר, ובעוד כשהחמה שוקעת נראית שם אור גדול, ומאחרין לצאת", עכ"ל. ומדבריו נראה שאנשי טבריה שהיו מכניסים את השבת מוקדם יותר עשו כן שלא מצד שורת הדין המחייבת, דמלשונו: "וסבורין שחשיכה" נראה שכך הם היו סבורים, אבל אין הדבר נכון אליבא דאמת. וכן מוכח מההקשר של הדברים האחרים שאומר שם ר' יוסי, כגון שיהא חלקו עם אלו שמתים ממחלת מעים או עם מתי מצוה, שאין להם שייכות לחיובי מצוות, או עם אומרי פסוקי דזמרא בכל יום, שאינם מקיימים חיוב גמור אלא רק הנהגה טובה, כמבואר ברמב"ם (הל' תפילה פ"ז ה"ב). וגם הלשון: "יהא חלקי" מוכיחה שאין מדובר על עיקר הדין אלא על זכות מיוחדת. ויעוין בתוס' (בכורות ב' ע"ב ד"ה ד"ה שמא) שכתבו שגם סעודה שלישית, שנזכרה בגמרא שם, אינה חיוב מעיקר הדין.

מדברי רש"י נראה שכך הוא אף ביחס למקומות גבוהים שיש להחשיבם כמישורים

ולכאורה נראה שכך הבין רש"י גם ביחס להוצאת השבת בציפורי. הוא כותב: "כשהחמה שוקעת", וזה אומר שמדובר כבר על שעת השקיעה, ובכל זאת הוא מסיים: "נראית שם אור גדול", דהיינו שלמרות שזו כבר שעת שקיעה מצד האמת, בכל זאת "נראה" שיש עוד אור גדול. ואם כוונתו היתה לומר שאנשי ציפורי נהגו כך מצד הדין, כיון שעדיין עוד לא שקעה החמה בפועל, לא היה נכון לומר "בעוד כשהחמה שוקעת", אלא היה צריך לומר שהחמה מתעכבת מלשקוע, ולא רק שנראה אור גדול, אלא שבכלל עדיין לא התקיימה השקיעה. ועל כרחק צריך לומר שאכן זו כבר שעת שקיעה, ובכל זאת עדיין נראה אור גדול, ולכן התעכבו בהוצאת השבת. ובאמת גובהה של ציפורי הוא 232 מטר, והתאחרות ראיית השקיעה היא רק בשתי דקות ומחצה מזמן השקיעה המישורית. ומסתבר יותר

שלא מדובר על ההתעכבות באותן שתי דקות ומחצה אלא הסיבה העיקרית לעיכוב הוצאת השבת היתה שהאופק היה גלוי לחלוטין בגלל גובהה של ציפורי יחסית לאופק, גובה שיצר מציאות שהאופק כולו גלוי לפניה וישנה הארה מרובה יותר בזמן שאחרי השקיעה מאשר במקום שהאופק שלו מוסתר, ולכן התאדמות פני המערב נמשכה זמן רב יחסית. ולכן רש"י תולה את הדבר ב"אור גדול" ולא בעצם הימצאותה של השמש בפועל זמן רב יותר מעל קו האופק.

כך נראה גם מדברי רב ניסים גאון

וכן כתב רב ניסים גאון (שם), וז"ל: "אמר ר' יוסי: יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא ועם מוציאי שבתות בציפורי. לפי שטבריא היתה נמוכה והחמה שוקעת שם בעוד יומם, והיו יושביה מקבלין עליהן השבת משקיעת החמה אצלם ושקיעתה לשם קודם שקיעתה במקומות הגבוהין, ומי שמקבל עליו הכנסת השבת מאותה השעה הרי עשה סייג לעצמו והוא משובח ומעולה מן היושבים במקומות הגבוהין ובהרים, וכנגדן מוציאי שבת בציפורי שהיא גבוהה טפי ומאחרין לשם פני המזרח להכסיף ושוהין ומאדימין, והיו מקבלין עליהן שימור השבת עד שמכסיפין פני המזרח התחתון והעליון, ולפיכך הן משובחים בזה הענין יותר מאנשי טבריא", עכ"ל. ומבואר להדיא שהמקדים את השבת במקום הנמוך "עשה סייג לעצמו והוא משובח ומעולה", אבל אין הוא מחויב לעשות כך מעיקר הדין. ומלשונו לגבי אנשי ציפורי: "ולפיכך הן משובחים בזה הענין" נראה שגם הוצאת השבת מאוחר יותר במקומות הגבוהים אינה מעיקר הדין אלא רק שבת. ובאמת גם הסיפא הזאת היא מכלל דברי ר' יוסי, ואותם הכרחים לומר שזהו שבח לגבי אנשי טבריה נכונים גם ביחס לשבח לגבי אנשי ציפורי.

כך נראה מדברי העתים

וכן כתב העתים (הל' ערבי שבתות ס"ח כז) וז"ל: "גרסינן בשבת בפרק כל [כתבי: יהא] חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממוציאי שבת בציפורי וכו', וקודם שיעריב השמש בשאר מקומות מתכסה בו וכו', וציפורי היא גבוהה ביותר, כדאמרין [במגילה (ו' ע"א)] שיושבת בראש ההר כצפור. הלכך אף על פי שהוערב השמש בעולם, נראה עדיין בציפורי כאילו יום היא מפני שגבוה ביותר, ונמצא מוסיף מחול על הקודש בין בכניסה בין ביציאה", עכ"ל. ומבואר שההוספה בטבריה

ובציפורי נחשבת הוספה מחול על הקודש, ואין היא נחשבת כהוספה מעיקר הדין בגלל שהשקיעה נחשבת מוקדמת או מאוחרת.

כך נראה מדברי המאירי ומדברי האגודה

וכן כתב המאירי (שם ד"ה לעולם יזהיר) וז"ל: "לעולם יזהיר אדם בביתו להקדים בקבלת שבת ולאחר ביציאתה. דרך צחות אמרו: יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממוציאיה בצפורי, והוא שטבריא היתה בבקעה והיה נראה להם כחשיכה ומקדימין, וההפך בצפורי", עכ"ל. הרי שגם הוא תולה את הנהגתם בכך ש"היה נראה להם כחשיכה". ולא שזו אכן אמורה להיות החשיכה האמיתית אצלם. ומלשונו: "וההפך בצפורי" נראה שגם בציפורי זהו אותו עניין, דהיינו שאין זו שעת השקיעה באמת אלא שכך היה נראה להם שיש לעכב את השקיעה. וכן כתב להדיא האגודה (שם פט"ז סי' קמג) וז"ל: "יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממוציאי שבת בצפורי. פירש, טבריא עמוקה ומקבלין שבת במהרה ומוסיפין מחול על הקודש", עכ"ל. הרי שלגבי הכנסת השבת הוא הגדיר את התוספת הזאת כהוספה מחול על הקודש ולא החשיב את הזמן הזה כאחר השקיעה.

כך מבואר במהרי"ל

וכן כתוב במהרי"ל (מנהגים הל' תפילה סי' ה' עמ' תלט) וז"ל: "כשהיה מתפלל עם בחורים בחדרו אחר חזרת ההלכה, היה מדליק שם נר אחד קטן של שעוה. ואם שהה עם החזרה סמוך לצאת הכוכבים, מכל מקום היה מתפלל תפלת המנחה. ומייתי ראייה מפרק כל כתבי, אמר רבי יוסי: יהי חלקי עם מכניסי שבת בטבריא, ר"ל מתוך שישבו בין ההרים ומחשכי להו מבעוד יום. וממוציאי שבת עם יושבי צפורי, ר"ל שישבו בראש ההרים. אלמא בני טבריא אם גם החשיך להם בין ההרים מכל מקום אחורי ההרים עוד היום גדול ועדיין לא עבר שעת מנחה. ואמר שקבלה היה בידו מרבו המובהק מהר"ש", עכ"ל. ומבואר להדיא שהבין שמכיוון שמאחורי ההרים עדיין זורחת השמש, יש להחשיב את הזמן הזה כיום. ומההשוואה שהוא עצמו גם משווה אליבא דר' יוסי למוציאי שבת בצפורי יש להבין שהוא הדין להיפך, דכיוון שאין מתחשבים בראיית המקום עצמו אלא בניכוי ההרים, ממילא גם בציפורי היה מקום להחשיב כבר יותר מוקדם את הזמן הזה כבין השמשות ולא כהמשך היום.

תקב

הרמ"א שינה בכמה דברים מהמהרי"ל אף שהסכים לעיקר דבריו

והדרכי משה (או"ח סי' רלב אות א) הביא את דברי המהרי"ל בלשון זאת: "וכתב במהרי"ל שהיה נוהג להתפלל בשעת הדחק מנחה סמוך לצאת הכוכבים, כי אמר אף על פי שנראה כלילה בעיר, מכל מקום עדיין יום הוא, כמו שאמר רבי יוסי יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא וכו', וכתב שכן קיבל ממהר"ש", עכ"ל. ולכאורה יש שני הבדלים בין מה שמופיע לפנינו בספר המהרי"ל ובין מה שמצטט הדרכ"מ משמו. האחד, מלשון ספר המהרי"ל אין נראה שהוא נהג כך רק בשעת הדחק, אלא שהיה נוהג כך כל אימת שהיה משתהה עם הבחורים בחזרה על ההלכה. והשני, שמדבריו נראה שהוא ישב בין ההרים, ודווקא בגלל זה הוא סבר שאין להתחשב בהרים, אלא יש להתחשב בשמש שעדיין זורחת מאחריהם. ולעומת זאת מפשטות דברי הדרכ"מ נראה שהבין שזהו כלל בכל מקום שאפשר להתפלל עד צאת הכוכבים, ואפילו במקום שאינו מוסתר על ידי הרים. ולכן בהגהה על השו"ע (סי' רלג ס"א) כתב וז"ל: "ובדיעבד או בשעת הדחק יוצא אם מתפלל מנחה עד הלילה דהיינו צאת הכוכבים", עכ"ל. וזהו כלל שאינו נוגע לשאלת האופק ולהסתרת ההרים. ובדבריו אלה ישנו שינוי נוסף מעיקר דברי המהרי"ל. דבמהרי"ל מבואר שהוא התפלל עד "סמוך לצאת הכוכבים". ואילו בהגהה הוא כתב: "עד צאת הכוכבים", ולא כתב שאפשר רק עד סמוך לזמן זה אבל לא עד צאת הכוכבים ממש.

במקומם של המהרי"ל והמהר"ש היה הסתר של הרים מצד מערב

ובאמת מקומו של המהרי"ל היה במגנצא (מיינץ של ימינו). היא שוכנת בעמק הריינוס (הריין של ימינו), וממערב לה ישנו רכס הרים גדול הנקרא רכס הרי טאונוס, ונראה שאליו התכוון המהרי"ל שהוא הסתיר את השקיעה במקומו. ומבואר בדבריו שקיבל כך ממורו המהר"ש מנוישטט. ושיבתו של המהר"ש היתה בוינה ובה למד אצלו המהרי"ל, וגם היא יושבת מצידו המזרחי של רכס הרים שהוא קצהו הצפוני-מזרחי של רכס הרי האַלְפִים. ואם כן, מסתבר שהקבלה שהתכוון אליה המהרי"ל היא שכאשר עיר יושבת בצידו המזרחי של רכס הרים, כמו בטבריה שיושבת בעמק, יש לנכות את גובה ההרים הללו, ואין להתחשב בהם כמגדירים את ההחשכה באותו מקום, אלא יש ללכת אחר השמש השוקעת מאחורי ההרים הללו.

המג"א העמיד את הדין דווקא במקום נמוך או מוסתר כדברי המהר"ל במקורם
ובאמת המג"א (שם סק"ז) הביא את דברי הדרכי משה הנ"ל, והוסיף: "וזהו דוקא בעיר שבתיה גבוהין או שיושבת בעמק", עכ"ל. ואכן נראה שדבריו מתאימים היטב לעיקר כוונתו של המהר"ל וכנ"ל. אבל מסתימת דברי הרמ"א בדרכי משה ובהגותיו בשו"ע לא נראה שהוא תלה את זה במה שאומר המג"א. ועל כל פנים נראה שבאופן עקרוני גם הרמ"א וגם המג"א קיבלו באופן עקרוני את היסוד הזה שיש לנכות את ההרים כדי לקבוע את הזמן האמיתי של השקיעה.

דברי המשנ"ב מתאימים לדברי המהר"ל

והמשנ"ב (שם סק"ד) כתב שדברי הרמ"א עד צאת הכוכבים הם לאו דווקא, וצריך לסיים ערך רבע שעה לפני כן, כיון שזהו כבר בין השמשות. וגם הביא את דעת הפוסקים שחולקים על השו"ע והרמ"א ואומרים שצריך להתפלל מנחה דווקא עד השקיעה ואין להתפלל אותה לאחר מכן. וכתב שיש להתפלל אפילו ביחידות כדי לסיים את התפילה לפני השקיעה. ורק בדיעבד יכול לסמוך על דעת המיקלים. ובאמת נראה שדבריו מתאימים למקורם של הדברים שהוא בדברי המהר"ל הנ"ל. דכאמור, דברי המהר"ל בעיקרם מתייחסים להכרת השקיעה. וכל כוונתו לא היתה אלא לומר שאין להתחשב במה שנראה כחשיכה בגלל שהאופק מוסתר על ידי ההרים. אבל הוא לא התכוון לומר שאפשר להתפלל עד צאת הכוכבים. ואדרבה, מעצם זה שהוא נזקק להתייחס לאנשי טבריה וליישב את העובדה שלכאורה היתה שקיעה, יש להבין שלדעתו אין להתפלל אחרי השקיעה. ורק בגלל שההרים מסתירים את השקיעה האמיתית הוא סבר שאפשר להתאחר. אבל אם האופק לא היה מוסתר, מבואר בדבריו שאסור היה להתאחר עד צאת הכוכבים.

כך נראה גם מדברי תלמיד רבינו יונה

ותלמיד רבינו יונה (על הר"ף ברכות לט ע"ב ד"ה היה מהלך) כתב וז"ל: "מגמרין את הכלים להריח ריח טוב. ויש מפרשים שעל זה אמרו יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא ומוציאי שבת בצפורי, שבטבריא היו מגמרים הכלים בערבי שבתות ובצפורי במוציאי שבתות לכבוד השבת כדכתבין. אבל רש"י ז"ל פירש שלא אמרו זה אלא מפני שטבריא עומדת בגיא וצפורי בהר, ובטבריא מתוך שהיו עומדים בגיא היתה החמה נשקעת מעיניהם במהרה והיו מקבלין השבת מבעוד יום,

ובצפורי מתוך שהיו עומדין בהר לא היו מקבלין את השבת כל כך מבעוד יום אבל היו מאחרין מלהניח השבת יותר מאנשי טבריא, שמתוך שהיו בהר לא היה השמש נסתר מעיניהם במהרה ולא היו מניחין השבת כל כך במהרה כמו בטבריא, והיו מוסיפין יותר מחול על הקדש. ולפיכך אמרו יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא ומוציאי שבת בצפורי, "עכ"ל. ומלשונו שכתב שבצפורי "היו מוסיפין יותר מחול על הקודש" יש ללמוד שאין זה מעיקר הדין שעדיין הוא יום אצלם, אלא הם היו מתעכבים מלהוציא את השבת לפנים משורת הדין והיו נחשבים בזה רק כמוסיפים על הקודש.

הבנת הגרי"מ טיקוצ'ינסקי בדברי רבינו יונה

ובספר בין השמשות לגרי"מ טיקוצ'ינסקי (עמ' נג) רצה לומר שיש הבדל בין הכנסת השבת להוצאת השבת. והקשה על תלמיד רבינו יונה שאם צריך לנכות את גובה ההרים גם בצפורי, יוצא שמעיקר הדין היה צריך לקבל שבת יותר מוקדם ממה שהיה נראה להם. ואם כן, מדוע אמר רבינו יונה ש"מתוך שהיו עומדין בהר לא היו מקבלין את השבת כל כך מבעוד יום". דהא לפי זה הם דווקא היו צריכים לקבל את השבת מבעוד יום. והוסיף וז"ל: "ודוחק לפרש כוונתו שהיו מאחרין בצפורי רק יותר מאנשי טבריה (אך לא יותר מאנשי שרון), דאם כן לא הוה ליה למימר "מתוך שהיו עומדין בהר" אלא הוה ליה למימר מתוך שאין עומדין בעומק שבטבריה. ומשמע מלשונו שבקבלת שבת הביטו בצפורי על החמה שלהם. ולפי זה מה שאחרו בצפורי במוצ"ש כל זה מדינא ולא מחומרא", עכ"ל.

קשיים בדבריו ודחיית טענותיו

ואולם לכאורה דבריו אינם מובנים. הלא רבינו יונה כותב במפורש: "אבל היו מאחרין מלהניח השבת יותר מאנשי טבריא". הרי שהשווה אותם להדיא לאנשי טבריא. וגם קודם לכן הוא כותב: "לא היו מקבלין את השבת כל כך מבעוד יום", דהיינו שיחסית לאנשי טבריא הם לא הכניסו את השבת מוקדם כל כך. וכן בהמשך: "ולא היו מניחין השבת כל כך כמו בטבריא והיו מוסיפין יותר" וכו'. הרי שהוא משווה בדבריו את ציפורי לטבריא. וזה שהוא הזכיר את העובדה שציפורי היו עומדין בהר, זה משום שהוא אמר את האמת ובא להנגיד אותם לאנשי טבריא שכלפיהם הוא עושה את השוואה. ולכאורה לא ניתן היה לומר יותר במפורש

את זה שאין הדבר מן הדין ממה שהוא אמר "שהיו מוסיפין מן החול על הקודש". ולא מובן איך אפשר להבין שמדובר על עיקר הדין.

הוכחה לכאורה מתשובת הר"י מיגאש שצריך להתחשב בהרים מעיקר הדין

ולפי זה יש לדחות גם את הראיה שהביאו כמה אחרונים (אבן האזל הל' ק"ש פ"א ה"א ד"ה והנה אף, הזמנים בהלכה עמ' נז) מתשובת הר"י מיגאש (סי' מה) לכך שדווקא יש להתחשב בהרים ואין לנכותם. ז"ל שם: "ודקא שאיל מר כמה בין טבריה לצפורי, מסתברא לן דמקרבי להדדי ובתוך תחום שבת קיימי. תדע, דגרסינן [בפרק כל כתבי הקדש]: אמר רבי ינאי: יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריה ומוציאי שבת בצפורי. אי אמרת בשלמא קרובים להדדי נינהו ובתוך תחום שבת קיימי, היינו דמשכחת לה דמכניסי שבת בטבריה ומוציאה בצפורי. אלא אי אמרת רחוקים מהדדי נינהו, היכי משכחת לה דמכניסי שבת בטבריה ומוציאה בצפורי. וא"ת דלאו אחד גברא קאמר, אתרי גברי הוא דקאמר, חד הכניס שבת בטבריה וחד הוציאה בצפורי, מאי מעליותא איכא, והא קא חזינן במאי דקא מרוח האי בהכנסה קא מפסיד בהוצאה ומאי דקא מרוח האי בהוצאה קא מפסיד בהכנסה. אלא ודאי אחד גברא הוא דקאמר, ושמע מינה דטבריה וצפורי קרובים להדדי נינהו ובתוך התחום קיימי", עכ"ל. ולכאורה צריך להבין מדוע מה שמרוויח בהכנסה הוא מפסיד בהוצאה. בשלמא אם נניח שמעיקר הדין צריך להתחשב דווקא במה שנראה, יוצא שבטבריה הוא מרוויח בהכנסה ומפסיד בהוצאה, כי בין בהכנסה ובין בהוצאה הוא נוהג לפי עיקר הדין, ובזמן ההכנסה הוא צריך להקדים וגם בזמן ההוצאה הוא מקדים ויוצא שהוא מפסיד את האיחור, וכן להיפך. אבל אם בטבריה הוסיפו זמן שלא מעיקר הדין אלא רק בהוספה שמחול על הקודש ומשום חומרא, יוצא שאמנם הוא מרוויח בהכנסה אבל הוא אינו מפסיד בהוצאה, דבהוצאה הוא אינו מרוויח ואינו מפסיד.

דחיית הראיה לפי מה שהתבאר בדברי רבינו יונה

אמנם נראה שיש להבין את דברי הר"י מיגאש לפי מה שהתבאר בדעת רבינו יונה, ולפי זה אין ראייה מדבריו. בטבריה היו מוסיפים הרבה מחול על הקודש בכניסה, יותר מאשר במקום רגיל. ובצפורי היו מוסיפים הרבה מחול על הקודש ביציאה, גם כן יותר מאשר במקום רגיל. ואותו אדם שנמצא בטבריה שמרוויח בכניסה, מפסיד את התוספת היתירה שנהגו אנשי ציפורי ביציאה. וכן אותו אדם

שנמצא בציפורי ומרוויח ביציאה, מפסיד את התוספת היתירה שנהגו אנשי טבריה בכניסה. אבל בין כך ובין כך התוספות הללו לא היו מעיקר הדין אלא רק מחומרא בעלמא.

הכרח להבין כך בדברי הר"י מיגאש

ונראה דעל כרחק צריך לומר כן, ואדרבה, מדבריו יש לדייק ההיפך. דאם נאמר שמדובר על עיקר הדין אין כאן עניין של "מרוח" ו"מפסיד". דאין זה רווח להכניס שבת בדיוק בזמן ואין זה הפסד כשמוציאים שבת בדיוק בזמן. ועל כרחק מדובר על מעלה (וכלשונו "מעליותא איכא"), שהוסיפו אנשי טבריה מחול על הקודש בכניסת השבת, ואת המעלה הזאת הוא מפסיד אם הוא נמצא בציפורי והוא מרוויח כשהוא נמצא בטבריה. וזו מעלה שהוסיפו אנשי ציפורי מחול על הקודש בהוצאת השבת, ואת המעלה הזאת הוא מפסיד בהיותו בטבריה ומרוויח בהיותו בציפורי.

דחייה לכאורה של ההכרח לומר שטבריה וציפורי היו בתוך תחום שבת

יש להעיר דלכאורה היה מקום להשיב ולדון על עיקר ראייתו וטענתו של הר"י מיגאש. דלכאורה נראה שכוונת ר' יוסי לומר שהוא היה משתוקק לקיים את הנהגתם הטובה של אנשי טבריה בהכנסת השבת ואת הנהגתם הטובה של אנשי ציפורי בהוצאת השבת. ולא מדובר על כך שהוא היה רוצה להיות ממש כאנשי טבריה לכל דבר ועניין בין להכנסת השבת ובין להוצאת השבת או כאנשי ציפורי לכל דבר בין לעניין ההכנסה ובין לעניין ההוצאה. ולכן זה שמדובר על תרי גברי אינו אומר שהוא ינהג כמו כל אחד מהני גברי לעניין רווחיו והפסדיו. ובאמת כבר העירו האחרונים (שבת של מי, בהשמטות שומר שבת לעמ' מט, ועוד) שמפורש בירושלמי (עירובין פ"ה ה"א) שהיה מרחק בין טבריה לציפורי יותר מתחום שבת, ובמדרש (איכ"ר ב, ד) מבואר שהיה ביניהם מרחק של י"ח מילין, ולכאורה תירצו זאת בדוחק.

כך נראה גם מדברי הסמ"ג

וכן מבואר בדברי הסמ"ג (עשין כט) וז"ל: "ושמעתי כי יש במדרש (ראה פסיקתא רבתי פיסקה כג; מדרש אגדה דברים ה, יב): זכור ביס, ושומר ביבשה. פירוש, ביס אין שם צל בתים ואילנות, ונראה שהוא יום גדול אף כשהוא סמוך לחשיכה. וביבשה בעיר

אף כשהוא יום גדול, דומה שהוא סמוך לחשיכה. לכך אמר זכרהו בים, וכיוצא בה בעיר היושבת בראשי ההרים, בכניסתו – להקדים לקבל שבת מבעוד יום. שמור, כלומר המתן, בעיר ביבשה ביציאתו תאחר עד שתחשך. שמור לשון המתנה, כמו שומרת יבם. וכן ראיתי במכילתא (יתרו פרשה ז): זכור מלפניו ושמור מלאחריו, מכאן שמוסיפין מחול על הקודש, "עכ"ל. ומההשוואה שמשווה בין מה שכותב ברישא לבין מה שכותב בהמשך בשם המכילתא, יש להבין שההקדמה בעיר היושבת בראשי ההרים וההתאחרות בעיר שיש בה צל בתים ואילנות הן רק מצד הוספה מחול על הקודש אבל לא מצד שהשקיעה מוגדרת בהתאם למה שהם רואים.

כמה אחרונים התקשו בהשוואת דברי ר' יוסי לצורך להסתמך על ג' כוכבים

ויעוין במשנה שכיר (מהד' מ"י, אר"ח ח"ב סי' נא) ובאגרות משה (אר"ח ח"א סי' צז) שהתקשו דלכאורה היה צריך ללכת אחר צאת הכוכבים, וזה אינו תלוי בגובה ובעומק. ואם כן, הבינו שבהכרח בציפורי עשו לפי הדין ולא בתורת חומרא. והתקשו בדברי רש"י ובעיקר רב ניסים גאון שמבואר בדבריהם שבציפורי עשו שלא מן הדין אלא ממעלה וחומרא (בדעת רש"י נטו לומר שאכן רק בטבריה זו חומרא אבל בציפורי כך צריך להיות מעיקר הדין). ולכאורה נאלצו להידחק טובא בביאור דברי ר' יוסי. והאגרות משה הביא את דברי הכס"מ (הל' שבת פ"ה ה"ד) בשם הרמ"ך שהשיעור של צאת ג' כוכבים והשיעור של הכסיף התחתון והשווה לעליון הוא אותו שיעור, מדלא הביא הרמב"ם את השיעור של הכסיף העליון. ושיעור זה של הכסיף העליון הוא רק למי שמתקשה ואינו יכול להבחין בג' כוכבים בינונים. וכן כתב גם הגר"א (סי' רסא סק"ב). והתקשה האגרות משה לשיטתו שרצה לומר שבציפורי הכסיף העליון היה מאוחר יותר לג' כוכבים, וזו היתה מעלתם שהמתינו לכך, דלפי זה היה צריך להזכיר את שני השיעורים. ובמסקנתו כתב וז"ל: "ולכן להלכה מדינא תלוי הכנסת השבת אף במקומות הנמוכים כמו על ההרים ולהוצאת שבת תלוי בצאת הכוכבים כפי המקום אף שהוא מצד הנמיכות ולמעשה יש להחמיר לסיג במקומות הנמוכים כפי שקיעתם אף שהוא בשביל ההרים כדהחמירו בטבריא, ולמעלה יתירה יש להחמיר גם ביציאה על צה"כ שבמקום ההרים כיון שהמקומות סמוכים אף שהוא סיג לסיג כמו שא"ר יוסי וכן ראוי לבעלי תורה להתנהג", עכ"ל. וזהו הקיום של דברי ר' יוסי שיהיה חלקי עם מכניסי שבת בטבריה ומוציאי שבת בציפורי.

לדעת ר' יוסי אין להתחשב בג' כוכבים ודבריו מתאימים לשיטתו

ואולם כבר התבאר במקום אחר (ט"ח שבת ח"א עמ' תקמא) שהשיעור של בין השמשות דר' יוסי, שהוא מאוחר לבין השמשות דר' יהודה (שבת לה ע"א), אינו תלוי כלל בשיעור של בין השמשות של צאת ג' כוכבים, והוא מאוחר ממנו בהרבה. דשיעור ג' כוכבים הוא בערך כעשרים דקות אחר השקיעה, ואילו סוף בין השמשות דר' יהודה הוא כ-55 דקות אחר השקיעה, ורק אז מתחיל בין השמשות דר' יוסי. ואם כן, לא קשה כלל מדוע לדעת ר' יוסי לא היה צריך להתחשב בצאת ג' כוכבים. והסיבה שהרמב"ם אינו מביא את השיעור של הכסיף התחתון והשווה לעליון איננה בגלל שהיא זהה לגמרי לשיעור ג' כוכבים, אלא להיפך, דווקא בגלל שאלו שיעורים שונים, הוא הבין שזו מחלוקת תנאים, והוא פסק להלכה כתנא דג' כוכבים, ודחה לגמרי מההלכה את התנא של הכסיף התחתון והשווה לעליון. ולפי זה כל הקושיות הנ"ל אינן קשות, ובמקומות הנמוכים לא צריך לנהוג "כמו על ההרים", אלא הן על ההרים והן במקומות הנמוכים נוהגים בניכוי ההרים. ובצאת השבת תלוי בצאת הכוכבים בלי קשר לשאלת המיקום, דבכל מקום צאת שלושה כוכבים אמור להיות באותו זמן. ואם במקום מסוים לא מצליחים לראות את הכוכבים, הרי זה כמו שיש עננים, אבל אין זה קשור למיקום, כי בכל מקום אמורים לראות את שלושת הכוכבים אפילו כשפני מערב עדיין לא הכסיפו.

יתרונות לשיטת הרמב"ם בהגדרת הנץ החמה

נמצא שיש שתי אפשרויות עקרוניות בהגדרת הנץ החמה: אפשרות אחת היא עצם התגלות גלגל השמש, ואפשרות שניה היא התחזקות הארתו כחצי שעה לאחר מכן. ומנהג כל ישראל כאפשרות הראשונה. וכך גם מסתבר יותר, ד"הנץ" היינו שהחמה מניצה ונראית, ופחות מסתבר שהכוונה שאורה רק מתחזק. וגם הלשון זריחה שמונגדת לשקיעה מורה כך, כי סוף סוף משעה שהגלגל מתחיל לעלות ישנה כבר זריחה, ופחות מסתבר שרק כחצי שעה לאחר מכן מתחוללת הזריחה. ויש להוסיף שהרמב"ם וראשונים נוספים נקטו להדיא שהזריחה היינו התגלות גלגל השמש לעינינו, ולא מצאנו ראשונים שחלקו עליהם להדיא. ואף מדברי הגמרא (פסחים יב סו"ב) בענין עדות משמע שהזריחה היא התגלות גלגל השמש לעינינו, דהגמרא אומרת שעדים לא יתבלבלו בין הזמן שלפני הזריחה לזמן שאחריה, וגם זה מורה בפשטות שהזריחה היא התגלות גלגל השמש, ולא התחזקות הארתו שהיא פחות ניכרת ועדים יכולים שלא להבחין בה. וכל מה

שהתבאר לעיל (עמ' תפז ואילך) הוא בהבנת האפשרות להחליף בין הזמן שלפני הנץ החמה לזמן שבתוך הנץ החמה, אך בגמרא מבואר שפשיטא שאין להחליף בין הזמן שלפני הנץ לזמן שאחרי הנץ, וזה מסייע לרמב"ם. ומלבד זאת, כל ההגדרה של הזריחה כהתחזקות הארת השמש מושתתת על הגישה שמגדירה את השקיעה כתחילת התכהות אור השמש, וזה עצמו נתון במחלוקת. ובר מן דין, לפי ההגדרת של הנץ החמה כהתחזקות הארת השמש יוצר שהיום קצר בהרבה מהלילה.

הלכה למעשה

ומכל זה עולה בבירור שיש לנקוט להלכה שהנץ החמה הוא בעצם התגלות גלגל השמש לעינינו. ובנוגע לקביעה המדויקת של זמן הזריחה, לפי כל המתבאר יש לקובעו על הזמן שבו החמה נראית במישור, ואין להתחשב כלל בהרים המסתירים אותה, בין אם הם קרובים ובין אם הם רחוקים, וגם לא בגובה המקום שבו נמצא האדם.